

**DEPARTMENT OF INTERNATIONAL AND
EUROPEAN ECONOMIC STUDIES**

ATHENS UNIVERSITY OF ECONOMICS AND BUSINESS

**ECONOMIC CRISES IN GREECE,
1833-2018:
EXTERNAL AND DOMESTIC ASPECTS**

NICOS CHRISTODOULAKIS

Working Paper Series

21-04

April 2021

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1833-2018:

Εξωτερικοί και Εσωτερικοί Παράγοντες

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Χρησιμοποιώντας τις στατιστικές σειρές για το κατά κεφαλή ΑΕΠ της Ελλάδας, τον πληθωρισμό και την συναλλαγματική ισοτιμία, προσδιορίζονται οι σοβαρές κρίσεις που έλαβαν χώρα από την σύσταση του ελληνικού κράτους μέχρι πρόσφατα. Συγκρίνοντας τις διακυμάνσεις και την μεγέθυνση της οικονομίας με άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, φαίνεται πως για μεν την περίοδο 1833-1939 η Ελλάδα δεν είχε αποκτήσει οργανική διασύνδεση με το διεθνές σύστημα, έμεινε στάσιμη για μεγάλο χρονικό διάστημα και συχνά κατέληγε σε πτώχευση. Αντιθέτως, η μεταπολεμική της ένταξη στο διεθνές σύστημα είναι ανθεκτική, η οικονομία συγκλίνει γρήγορα προς τις ανεπτυγμένες, μέχρι που η κρίση χρέους το 2010 αντιστρέφει και πάλι την πορεία της – χωρίς όμως να καταρρεύσει. Παράλληλα με τον μακρύ πιστωτικό αποκλεισμό της χώρας από τις διεθνείς αγορές τον 19^ο αιώνα, εντοπίζονται σειρά από δημοσιονομικές παθογένειες - όπως η δυσαναλογία τόκων και στρατιωτικών δαπανών προς τα έσοδα, η διόγκωση των έμμεσων φόρων και οι πελατειακές χρήσεις των δημόσιων πόρων - που απετέλεσαν τους διαχρονικούς μηχανισμούς πρόκλησης και μετάδοσης κρίσεων. Μερικοί από αυτούς παραμένουν ενεργοί έως σήμερα.

Key words: Ελλάδα, Αγώνας Ανεξαρτησίας, Στρατιωτικές δαπάνες, Φορολογία, Χρέος, , Διεθνής κρίση, Κανόνας Χρυσού, Κανόνας Δολλαρίου.

JEL classification: H2, H3, N1, N4

ΚΕΙΜΕΝΟ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ: Σχόλια Ευπρόσδεκτα

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2021

¹ Ομότιμος Καθηγητής Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Hellenic Observatory, LSE.
Email address: nchris@aub.gr; N.Christodoulakis@lse.ac.uk

Economic Crises in Greece, 1833-2018:

External and Domestic Aspects

Nicos Christodoulakis²

Abstract: Using long term statistical series for Greece, the study locates and discusses all major crises that took place in Greece since Independence until recent times. By comparing its business cycles and growth dynamics in other countries, Greece is found to be practically disconnected from the world economic order for most of the epoch until WWII, in the course of which the economy remained stagnant, underdeveloped and often had to go bankrupt. The country managed to get more robustly integrated in the postwar economic system, first with the Bretton Woods agreement and this century with the Euro area, securing sustained growth and convergence to peer economies, at least until the outbreak of global credit crunch. Apart from the credit isolation imposed upon Greece for most of the first epoch, some major policy weaknesses are identified – such as the high ratio of defense and interest payments to revenues, the overwhelming burden of consumption taxes and a clientilistic system in the allocation of resources – that may help to explain the frequency and transmission of a crisis. Some of the stylized facts survive to the present.

Key words: Greece, Military spending, Public debt, Taxation, Gold Standard, Bretton Woods, Global crisis, Fluctuations, Growth.

JEL classification: H2, H3, N1, N4

Preliminary Draft: Comments Welcome

April 2021

² Emeritus Professor at the Athens University of Economics & Business. Hellenic Observatory, LSE
Email address: nchris@aub.gr; N.Christodoulakis@lse.ac.uk

ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ

ΑΕΠ: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

Αντάντ: Entente Cordiale, Εγκάρδια Συμμαχία (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία).

Α΄ ΠΠ: Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος

Β΄ ΠΠ: Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος

ΔΝΤ: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

ΔΟΕ: Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση

ΕΚΤ: Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα

ΕΤΕ: Εθνική Τράπεζα Ελλάδος

ΚΚΑΕΠ: Κατά Κεφαλή ΑΕΠ

ΚΤΕ: Κοινωνία των Εθνών

ΛΝΕ: Λατινική Νομισματική Ένωση

ΜΣΙ: Μηχανισμός Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (Exchange Rate Mechanism, ERM).

ΟΝΕ: Οικονομική & Νομισματική Ένωση

PPP: Purchasing Power Parity, (Ισοδύναμη Αγοραστική Δύναμη)

Γνωστοποίηση: Η μελέτη βασίζεται σε ομιλίες που έδωσα κατά την περίοδο 2017-2021 στο Οικονομικό Φόρουμ Δελφών, στην σειρά διαλέξεων *Διανέσεις*, στην ημερίδα για τον Γ. Καρτάλη και στην Σχολή Εθνικής Ασφάλειας. Οι συζητήσεις και οι απόψεις των παρισταμένων βοήθησαν στην σημερινή διαμόρφωση του κειμένου. Ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται για τα σχόλια και τις διορθώσεις που έκανε η **Σοφία Λαζαρέτου**, την οποία θερμά ευχαριστώ. Φυσικά, τυχόν παραμένοντα λάθη βαρύνουν εμένα και μόνο.

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επέτειος των 200 ετών από την Επανάσταση του 1821 αποτελεί ισχυρό ερέθισμα για την ανάλυση των πλέον σημαντικών οικονομικών κρίσεων που συνέβησαν στην Ελλάδα, την διερεύνηση των αιτίων που τις προκάλεσαν, καθώς και των συνεπειών που αυτές είχαν στην περαιτέρω εξέλιξη της οικονομίας.

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η οριζόντια *συνεξέταση* των κρίσεων με στόχο τον εντοπισμό κοινών διαχρονικών χαρακτηριστικών (stylized facts) που ενδεχομένως παρουσιάζουν και πηγάζουν είτε από εξωτερικούς παράγοντες και διαταραχές είτε από εσωτερικές ανισορροπίες και δυσλειτουργίες. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να φωτιστούν καλύτερα τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας που την έκαναν ευάλωτη σε διαταραχές και την άφησαν ουσιαστικά στάσιμη τόσο κατά τον 19^ο αιώνα όσο και για μεγάλο χρονικό διάστημα τον 20^ο αιώνα. Μπορούν επίσης να αντληθούν συμπεράσματα για τους διαχρονικούς μηχανισμούς πρόκλησης και μετάδοσης κρίσεων, μερικοί από τους οποίους ενδέχεται να παραμένουν ενεργοί έως σήμερα. Εάν εντοπιστεί ότι υπήρχαν αλλά αγνοήθηκαν – ενώ μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως προάγγελοι δείκτες για να μετριάσουν την έκβαση μιας μελλοντικής δοκιμασίας – θα είναι επίσης μια ένδειξη της εσωτερικής αδυναμίας να κατανοηθούν εγκαίρως οι απειλητικές εξελίξεις στην οικονομία και να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες τους. Ένα επίκαιρο ερώτημα είναι φυσικά εάν τα ευρήματα αυτά κάτι έχουν να μας διδάξουν για την έλευση, εκδήλωση και διαχείριση της πρόσφατης κρίσης χρέους ή έστω αν μπορέσουν να αποτρέψουν μία άλλη παρόμοια στο μέλλον.

Μια λεπτομερής εξιστόρηση των γεγονότων που έλαβαν χώρα πριν και κατά την διάρκεια των κρίσεων βρίσκεται εκτός των ορίων της παρούσας εργασίας και στο Παράρτημα Α γίνεται μόνο μια πολύ συνοπτική επισκόπηση με τα κυριότερα συμβάντα. Για την βαθύτερη κατανόηση των ιστορικών γεγονότων, μπορεί κανείς να καταφύγει στην πληθώρα μελετών της οικονομικής ιστορίας της Ελλάδος οι οποίες μάλιστα αυξάνονται ραγδαία τα τελευταία χρόνια. Μεταξύ πολλών άλλων ξεχωρίζουν μερικά σύγχρονα έργα με καθοριστικό ρόλο στην διάδοση του ενδιαφέροντος για την ελληνική οικονομική ιστορία του 19^{ου} και των απαρχών του 20^{ου} αιώνα, όπως τα παρακάτω.

Σταθμός υπήρξε το δίτομο έργο που έγραψε ο Δερτιλής (2004, A & B) για την ιστορία του ελληνικού κράτους την περίοδο 1830-1920 με εκτεταμένη κάλυψη των κοινωνικο-οικονομικών δραστηριοτήτων αλλά επίσης και για την ιστορία και τον ρόλο των εξωτερικών δανείων. Ο Κωστής (2013) περιγράφει την διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους από τον 18^ο έως τον 21^ο αιώνα με ιδιαίτερη έμφαση στο φαινόμενο της φορολογίας και της κοινωνικής εχθρότητας που προκαλούσε. Και τα δύο συνοδεύονται από κατατοπιστικούς βιβλιογραφικούς οδηγούς για την συστηματική ανάλυση ανά περίοδο, καθώς και παλιότερες συμβολές. Επίσης ο Κωστής (2018) περιγράφει την πορεία της ελληνικής οικονομίας από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα, με έμφαση στην βιομηχανική ανάπτυξη, το πιστωτικό σύστημα και τις κοινωνικές επιπτώσεις των εκάστοτε πολιτικών και επιλογών. Το τρίτομο έργο Καλαφάτης & Πρόντζας (2011) συγκεντρώνει σημαντικές μελέτες για την ανάπτυξη των κλάδων της ελληνικής οικονομίας και του τραπεζικού συστήματος, ταυτόχρονα με εκτενείς βάσεις δεδομένων.

Στα πιο εξειδικευμένα, ο Σακελλαρόπουλος (1994) ασχολείται με τις κυκλικές διακυμάνσεις της ελληνικής οικονομίας την περίοδο του Όθωνα σε διαστήματα ανάλυσης 3-4 ετών, ενώ ο Ψαλιδόπουλος (2019) προσφέρει μια διαχρονική περιγραφή και αποτίμηση των δανείων. Για τις ειδικότερες πτυχές και συνέπειες του νομισματικού συστήματος μετά την Ανεξαρτησία και των πτωχέσεων, μεταξύ αξιομνημόνευτες είναι οι μελέτες της Λαζαρέτου (για παράδειγμα 1999, 2003, 2011). Τέλος, εμβληματικής σημασίας είναι το έργο του Hering (2006), το οποίο περιγράφει τις συμπεριφορές των πολιτικών κομμάτων την περίοδο 1821-1936 και την επιρροή που άσκησαν στην εκάστοτε κατεύθυνση οικονομικής πολιτικής.

Στην βιβλιογραφία της μεταπολεμικής περιόδου, δεσπόζουν οι μελέτες της Τράπεζας Ελλάδος (1978) και η αντίστοιχη του Ψαλιδόπουλου (2014), ενώ εκτενής οδηγός ελληνικών και ξένων μελετών περιλαμβάνεται στην εργογραφία που κατά καιρούς συντάσσει και δεν υπάρχει λόγος να επαναληφθεί εδώ.³

³ Βιβλιογραφία, (2014). «Οικονομική ιστορία της Ελλάδας», 31, Απρ.-Ιούν., Κέντρο Πολιτισμού-Έρευνας-Τεκμηρίωσης Τράπεζα Ελλάδος.

https://www.bankofgreece.gr/RelatedDocuments/Econhistory_Greece_gr

Για να διεξαχθεί μια ενιαία διαχρονική ανάλυση των κρίσεων πρέπει να είναι διαθέσιμα και τα αντίστοιχης διάρκειας και συνέχειας στατιστικά στοιχεία. Σήμερα η απαίτηση αυτή καλύπτεται με τις μακροοικονομικές σειρές από την βάση SEEMHN (2014) της Τράπεζας Ελλάδος. Καραδοκούν όμως δύο ακόμη μεθοδολογικά ζητήματα:

Το πρώτο σχετίζεται με την καταλληλότητα του ΑΕΠ ως του πιο προσιτού μέτρου για την πτώση της συνολικής δραστηριότητας και την υποαπασχόληση των παραγωγικών συντελεστών. Αν η έκταση και ο πληθυσμός της χώρας δεν αλλάζουν δραστικά, οι επιπτώσεις στο βιοτικό επίπεδο θα ήταν συγκρίσιμες με τις κρίσεις άλλων εποχών και άλλων χωρών. Μια τέτοια παραδοχή όμως δεν ισχύει για την Ελλάδα, λόγω της διαρκούς προσάρτησης εδαφών στην ελληνική επικράτεια και της συνεπακόλουθης διεύρυνσης του πληθυσμού. Για αυτούς τους λόγους, πρέπει να αναλύσει κανείς την διαχρονική πορεία του κατά κεφαλή εθνικού προϊόντος (ΚΚΑΕΠ) εκφρασμένου σε όρους σταθερής αγοραστικής δύναμης ώστε να είναι συγκρίσιμο στις διάφορες εποχές και ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες. Ένας τέτοιος δείκτης έχει κατασκευαστεί από την ομάδα Κωστελένος κ.α. (2007) για την Ελλάδα και από την βάση δεδομένων Maddison (2018) για πολλές χώρες του κόσμου και είναι εκφρασμένος σε σταθερά Δολλάρια ΗΠΑ του 2011 για να είναι διαχρονικά συγκρίσιμος.

Το δεύτερο ζήτημα είναι η περιοδολόγηση. Ο διαχωρισμός σε πολλές υποπεριόδους τείνει μεν να αναδεικνύει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εκάστης αλλά εις βάρος της διαχρονικής συγκρισιμότητας των κρίσεων.⁴ Από την άλλη μεριά, η ενιαία ανάλυση των τάσεων δεν είναι ρεαλιστική αν έχουν μεσολαβήσει βαθιές αλλαγές που επανακαθόρισαν τους συντελεστές παραγωγής, τους θεσμούς και τους μηχανισμούς ένταξης στο διεθνές σύστημα με ένα ριζικό τρόπο. Στην ελληνική ιστορία, τέτοιο διάστημα δομικής τομής (structural break) είναι η πενταετία 1940-1944 για δύο λόγους: πρώτον, επειδή οι καταστροφές της χώρας κατά την διάρκεια του Β΄ ΠΠ και της Κατοχής ήταν δραματικές πέραν από κάθε αναλογία συγκριτικά με προγενέστερες ή κατοπινές κρίσεις και, δεύτερον, επειδή τα διαθέσιμα στοιχεία

⁴ Στις μελέτες Πετράκης (1992) και Σακελλαρόπουλος (1994) γίνεται ανάλυση πολύ σύντομων περιόδων που δεν επιτρέπουν την διαμόρφωση μακροχρόνιων μοτίβων κρίσεων.

είναι ελάχιστα ή εντελώς ανεπαρκή για να επιτρέψουν μια συστηματική αποτίμηση των απωλειών στην οικονομία.

Η ιστορική πορεία του ΚΚΑΕΠ χωρίζεται έτσι σε δύο μακρές και διακριτές φάσεις: η πρώτη καλύπτει την διαδρομή ενός και πλέον αιώνα 1833-1939 έως την είσοδο της χώρας στον Β΄ ΠΠ και η δεύτερη την νεότερη περίοδο 1945-2018 μετά την Απελευθέρωση.

Με τον εντοπισμό των κρίσεων στην Ελλάδα και διεθνώς, προκύπτουν ορισμένες διαπιστώσεις: την πρώτη περίοδο αφενός μεν συμβαίνουν κρίσεις ελληνικές χωρίς πάντα να εκδηλώνονται ανάλογες διαταραχές διεθνώς, αφετέρου μερικές διεθνείς κρίσεις δεν την επηρεάζουν σημαντικά. Ιδιαίτερα κατά τον 19^ο αιώνα, οι κρίσεις του 1843 και του 1863 είναι αυτογενείς, η μεγάλη διεθνής κρίση του 1873 έχει μικρή επίπτωση στην Ελλάδα και μόνο η διεθνής χρηματοπιστωτική κατάρρευση του 1890 επιταχύνει την πτώχευση του 1893. Στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα, η νομισματική κατάρρευση του 1918 είναι κοινή σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη και στην Ελλάδα,⁵ ενώ η διεθνής που ξεσπά το 1929 αρχικά επηρεάζει την Ελλάδα ελάχιστα αλλά αργότερα την οδηγεί επίσης σε νέα εγκατάλειψη του νομισματικού συστήματος και βαθειά κοινωνικο-πολιτική κρίση.⁶

Τρεις κρίσεις (1843, 1893 και 1932) κατέληξαν σε «πτωχεύσεις εξωτερικού» με παύσεις πληρωμών έναντι ξένων δανειστών. Κύριος λόγος των πτωχεύσεων αυτών δεν ήταν η οργανική διασύνδεση με το διεθνές σύστημα, αλλά ακριβώς το αντίθετο: ο αποκλεισμός από τις διεθνείς αγορές και η πιστωτική πενία που είχε επιβληθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις για το μεγαλύτερο διάστημα της πρώτης περιόδου. Με λίγα λόγια, να μεν τις κρίσεις επώαζαν τα παλιά δάνεια που ήταν δύσκολο να εξυπηρετηθούν, αλλά τελικά ξεσπούσαν λόγω της αδυναμίας της Ελλάδας να συνάψει νέα και να τα αναχρηματοδοτήσει.

⁵ Για μια συγκριτική ανάλυση των δύο περιόδων του Κανόνα Χρυσού πριν και μετά τον Α΄ ΠΠ, βλέπε Obstfeld & Taylor (2003).

⁶ Για παράδειγμα, η ελληνική βιομηχανία πετυχαίνει να συγκρατήσει τους δείκτες παραγωγής σε επίπεδα πολύ υψηλότερα των δυτικών χωρών. Βλέπε Κωστής (2018, σ. 201).

Ο λόγος για τον οποίο η οργανική ένταξη στο διεθνές σύστημα δεν τελεσφόρησε καθόλη την διάρκεια του 19^{ου} και σε σημαντικό μέρος του 20^{ου} αιώνα πρέπει να αναζητηθεί όχι μόνο στις τακτικές των ξένων δυνάμεων που θεωρούσαν την Ελλάδα ως δεδομένη και ελεγχόμενη, αλλά επίσης σε εγγενείς αδυναμίες και πελατειακές στρεβλώσεις που υπονόμευσαν την διαδικασία της παραγωγικής συσσώρευσης και της θεσμικής εξέλιξης της χώρας.

Η σημαντικότερη από αυτές υπήρξε η διαχρονική αποτυχία οικοδόμησης ενός δημοσιονομικού πλαισίου με συγκεκριμένο προγραμματισμό και προτεραιότητες δαπανών που θα τις χρηματοδοτούσε ένα αποτελεσματικό φορολογικό σύστημα. Επιπλέον, η αδυναμία σχεδιασμού και διαχείρισης της εκάστοτε απαιτούμενης προσαρμογής από το εγχώριο πολιτικό σύστημα αποσταθεροποιούσε τις κυβερνήσεις, πολλαπλασίαζε την ένταση των κρίσεων και έκανε αναπόφευκτη την υπαγωγή σε ένα πλαίσιο δημοσιονομικής κηδεμονίας από το εξωτερικό, κάνοντας έτσι την οργανική ένταξη της χώρας στο διεθνές σύστημα ακόμα πιο δύσκολη.

Σε άλλες περιπτώσεις χρηματοδοτικής πίεσης, ο δανειακός αποκλεισμός του εξωτερικού σε συνδυασμό με την χρόνια φορολογική ανεπάρκεια έκανε το κράτος να προσφεύγει στο εγχώριο τραπεζικό σύστημα για δάνεια, κυρίως στην Εθνική. Αν και κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα ο πληθωρισμός παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα, το επιτόκιο ήταν συνήθως υψηλό λόγω του πιστωτικού κινδύνου, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα την εκτίναξη του εσωτερικού χρέους.

Οι μεγάλες υποτιμήσεις μετά τον Α΄ ΠΠ αλλά και μετά την κρίση του 1932 εκτόξευσαν τον πληθωρισμό και μείωσαν σημαντικά την πραγματική επιβάρυνση του εσωτερικού χρέους επί του ΑΕΠ, αλλά επίσης υπέσκαψαν και την αγοραστική αξία των καταθέσεων σε Δραχμές. Οι ενέργειες αυτές είχαν σοβαρές συνέπειες για την ευημερία του εγχώριου πληθυσμού, αν και μετά ακολούθησαν ακόμα πιο εξοντωτικές στην διάρκεια της Κατοχής. Αλλά και αργότερα μετά το 1945 - με μικρά διαλείμματα σταθεροποίησης - ο κατά συρροή υπερπληθωρισμός έπληττε ξανά και ξανά τους εγχώριους καταθέτες μέχρι το 1953.

Μετά το 1953, η χώρα ήταν πολύ στενότερα συνδεδεμένη με το διεθνές σύστημα και – παρά τον παρατεταμένο πληθωρισμό της δεκαετίας του 1980 - καμμία πτώχευση δεν λαμβάνει χώρα μέχρι το 2009. Αν και κατά καιρούς υπήρξαν σημαντικές βελτιώσεις, το δημοσιονομικό σύστημα δεν απέκτησε σταθερούς κανόνες λειτουργίας και τα εκρηκτικά ελλείμματα σε συνδυασμό με την διεθνή πιστωτική ανακοπή οδηγούν σε νέα μεγάλη κρίση. Αυτή τη φορά όμως η Ελλάδα αποφεύγει την άτακτη χρεοκοπία και – παρά τις αστοχίες προσαρμογής – καταφέρνει να παραμείνει στην Ευρωζώνη.

Η υπόλοιπη μελέτη είναι διαρθρωμένη ως εξής: Στο κεφάλαιο 2 προσδιορίζονται οι κρίσεις της ελληνικής οικονομίας, ενώ στο κεφάλαιο 3 συγκρίνονται οι διακυμάνσεις και η μεγέθυνση με μια ομάδα αναφοράς της Δυτικής Ευρώπης και εξάγονται συμπεράσματα για τον βαθμό διασύνδεσης. Στο κεφάλαιο 4 ορίζεται ένας δείκτης πίεσης ρευστότητας που προκαλείται από τις στρατιωτικές δαπάνες και τους τόκους δανείων σε συνάρτηση με τα κρατικά έσοδα, ενώ στο κεφάλαιο 5 εξετάζονται οι στρεβλώσεις που προκαλεί η επιλογή των έμμεσων φόρων για να τα αυξήσει. Στο κεφάλαιο 6 περιγράφονται τα αίτια για την δημοσιονομική υστέρηση συσχετίζονται με την συχνή εναλλαγή των κυβερνήσεων ως ένδειξη της δυσκολίας διαχείρισής τους. Τέλος, στο 7 ανακεφαλαιώνονται τα βασικά συμπεράσματα. Στο Παράρτημα υπάρχουν τρεις Πίνακες με συνοπτική περιγραφή των κύριων ιστορικών γεγονότων.

2.ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΕΣ

2.1. Πότε έχουμε κρίση;

Κρίσεις θεωρούνται εκείνες οι φάσεις της οικονομικής εξέλιξης κατά τις οποίες επέρχεται ένα σημαντικό πλήγμα στην οικονομία και οδηγεί – είτε αμέσως είτε αργότερα - σε παρατεταμένη πτώση του βιοτικού επιπέδου με δυσάρεστες συνέπειες για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού.⁷ Η πιο βασική διάκριση είναι ανάμεσα στις κρίσεις παραγωγής και τις κρίσεις ζήτησης. *Κρίσεις παραγωγής* συμβαίνουν όταν έχουμε μαζική και απότομη πτώση της προσφοράς αγαθών και τελικά αδυναμία κάλυψης των βιοτικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου. Η πτώση μπορεί να οφείλεται σε απομείωση των συντελεστών παραγωγής (εργασία, κεφάλαιο, τεχνολογία) ή σε παρεμπόδιση κυκλοφορίας των αγαθών (π.χ. εμπάργκο).

Κρίσεις ζήτησης προκαλούνται όταν σημειωθεί μαζική και απότομη πτώση στην αξία του εισοδήματος ή/και των περιουσιακών στοιχείων με τα οποία τα νοικοκυριά χρηματοδοτούν την κατανάλωση τους, όπως είναι τα ρευστά διαθέσιμα, οι τραπεζικές καταθέσεις και όσα στοιχεία πλούτου είναι εμπορεύσιμα. Η συνηθέστερη μορφή αφαίμαξης εισοδήματος είναι ο πληθωρισμός που προκαλείται από την μεγάλη άνοδο τιμών, διαβρώνοντας έτσι την αγοραστική δύναμη των εισοδημάτων. Μία άλλη μέθοδος απότομης διάβρωσης του εισοδήματος και της περιουσίας είναι η συναλλαγματική υποτίμηση, όπου ο πληθωρισμός εισάγεται μέσω της ραγδαίας χειροτέρευσης των όρων ανταλλαγής με ξένα νομίσματα. Μείωση περιουσίας επέρχεται και με την κιβδηλεία του νομίσματος όταν αυθαίρετα περικόπτεται η ονομαστική αξία που αντιπροσωπεύει ή νοθεύεται η καθαρότητα του ευγενούς μετάλλου με άλλα φτηνότερα.

Για την συγκριτική ανάλυση είναι χρήσιμο να υιοθετηθεί ένα διαχρονικό ποσοτικό κατώφλιο, η υπέρβαση του οποίου χαρακτηρίζει μια δυσάρεστη οικονομική εξέλιξη ως κρίση. Πτώση του ΚΚΑΕΠ άνω του 5% αθροιστικά σε συνεχόμενα έτη συνιστά κρίση στην πραγματική οικονομία. Σε μια πρόσφατη τυπολογία των χρηματοπιστωτικών κρίσεων, οι Reinhart & Rogoff (2008), προτείνουν ως όρια για μια κρίση πληθωρισμού την άνοδό του άνω του 20% ετησίως, ενώ για μία

⁷ Μια εκτενής τυπολογία των κρίσεων περιγράφεται στο Χριστοδουλάκης (2015, κεφ. 2),

συναλλαγματική κρίση την υποτίμηση άνω του 15% ετησίως. Στο ίδιο πλαίσιο, κρίση θεωρείται επίσης η κιβδηλεία του νομίσματος όταν η καθαρότητα του μετάλλου μειώνεται άνω του 5%.⁸

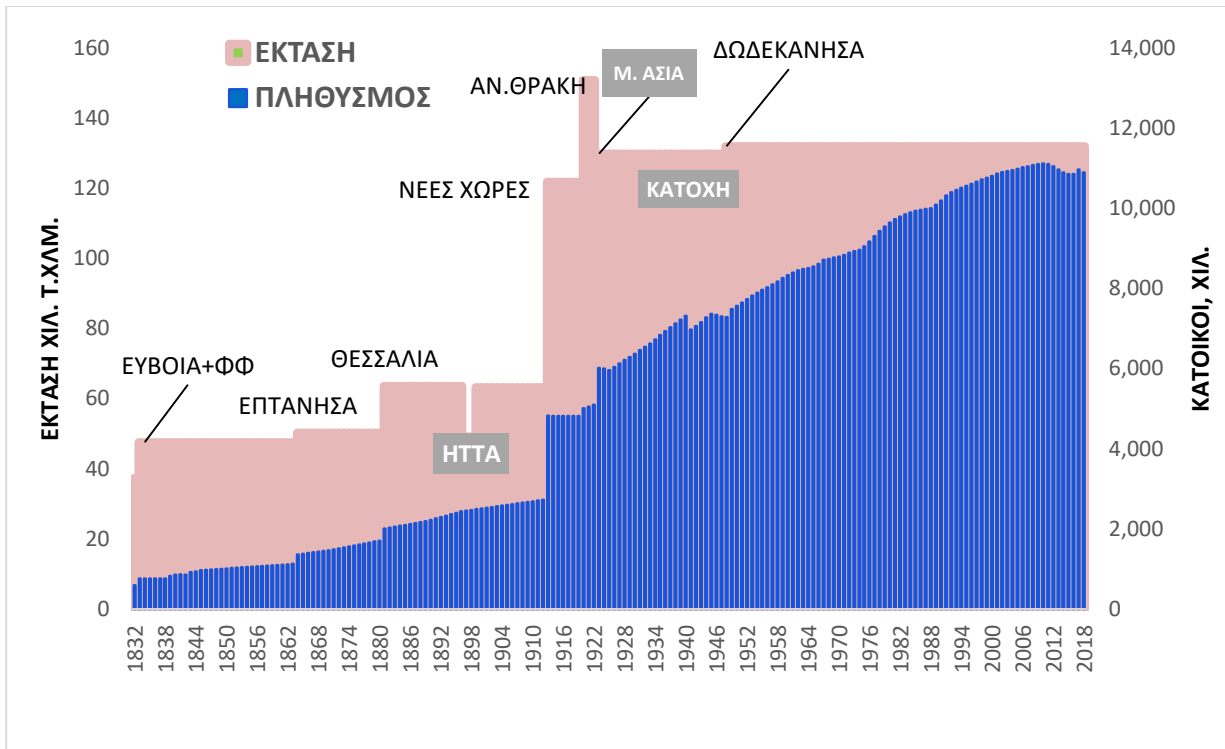
2.2. Στατιστικές σειρές

Όπως απεικονίζεται στο Διάγραμμα 1, η έκταση του ελληνικού κράτους αυξάνεται σε έξι περιπτώσεις μετά το 1828 και μειώνεται μία με την Συνθήκη της Λωζάννης το 1923. Ακόμα και τότε όμως, ο πληθυσμός μεγάλωσε λόγω του κύματος προσφύγων μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Μεγάλες πληθυσμιακές μειώσεις σημειώνονται κατά τους δύο Παγκοσμίους Πολέμους και ακόμα μεγαλύτερες κατά τον Εμφύλιο 1946-1949, όταν -εκτός από τις απώλειες ζωής στα πεδία των μαχών- παρατηρείται και μαζικός εκπατρισμός των ηττημένων.

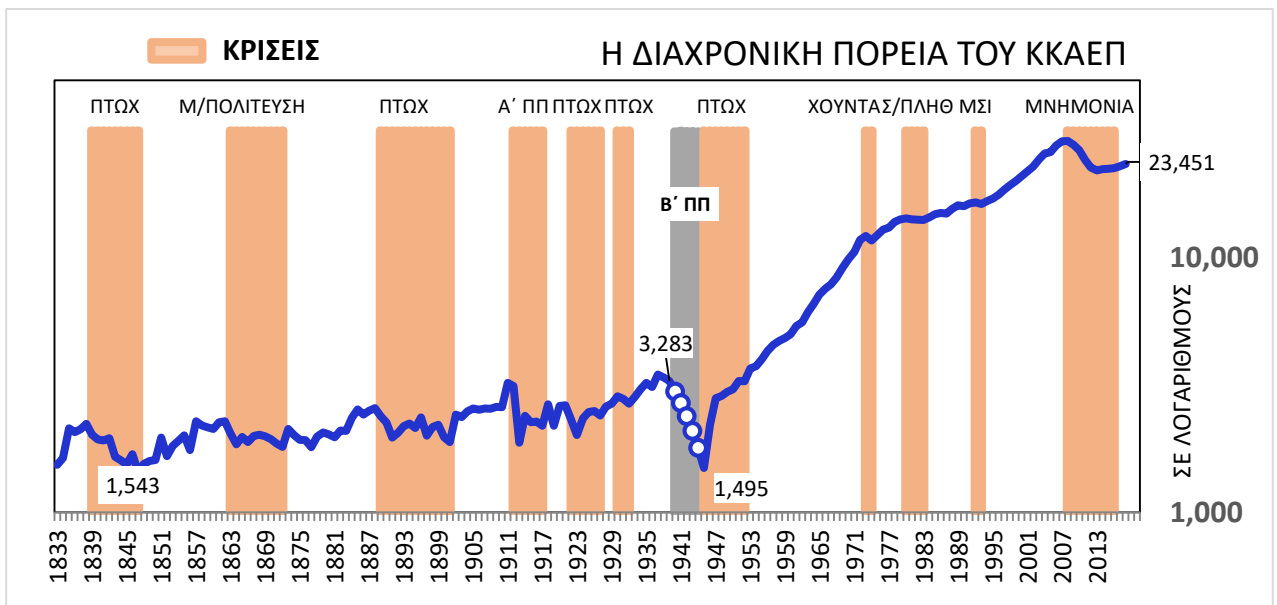
Οι έντονες μεταβολές πληθυσμού συνεχίζονται σε όλη την μεταπολεμική περίοδο και είναι αμφίδρομες από και προς την χώρα. Τις δεκαετίες 1950-1960 σημειώνονται έντονες εκροές προς στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, αρχικά σε αναζήτηση εργασίας και αργότερα λόγω των διώξεων της Δικτατορίας έως το 1974. Στην μεταπολίτευση οι περισσότεροι επιστρέφουν, ενώ μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού καταφθάνουν ομογενείς από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και την Ρωσία. Την δεκαετία του 1990, η Ελλάδα δέχεται για πρώτη φορά οικονομικούς μετανάστες σε μαζική κλίμακα, κυρίως από τις γειτονικές Βαλκανικές χώρες. Τα τελευταία χρόνια, η δυναμική της εξέλιξης του πληθυσμού γίνεται πιο περίπλοκη με την φυγή νέων επιστημόνων προς την Ευρώπη λόγω της κρίσης, ενώ κύματα προσφύγων από τις εστίες πολέμων στην ευρύτερη περιοχή αναζητούν καταφύγιο.

Τις περισσότερες φορές οι πληθυσμοί των νέων χωρών που ενσωματώνονται στην Ελλάδα έχουν χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο από την ίδια και για αυτό οι εδαφικές ανακατατάξεις οδηγούν σε πτώση και στασιμότητα το ΚΚΑΕΠ, μέχρι να ολοκληρωθεί η ένταξη τους και να πάρει η οικονομία ξανά μια συνολικά ανοδική πορεία.

⁸ Reinhart & Rogoff (2008), Πίνακας Α1.

Διάγραμμα 1. Έκταση και Πληθυσμός της Ελλάδας 1832-2018
 Σημείωση: Σε χιλ. τετρ. χλμ και χιλιάδες κατοίκους. Πηγές: Κωστελένος κ.α. (2207), (Maddison (2018), Καλαφάτης & Πρόντζας (2011Γ)).

Διάγραμμα 2. Πορεία του ΚΚΑΕΠ 1833-2018
 Σημείωση: Τα σκιασμένα έτη αντιστοιχούν στην εκάστοτε περίοδο κρίσης.
 Τιμές σε \$ ΗΠΑ, 2011. Πηγές: SEEMHN (2014), Maddison (2018).

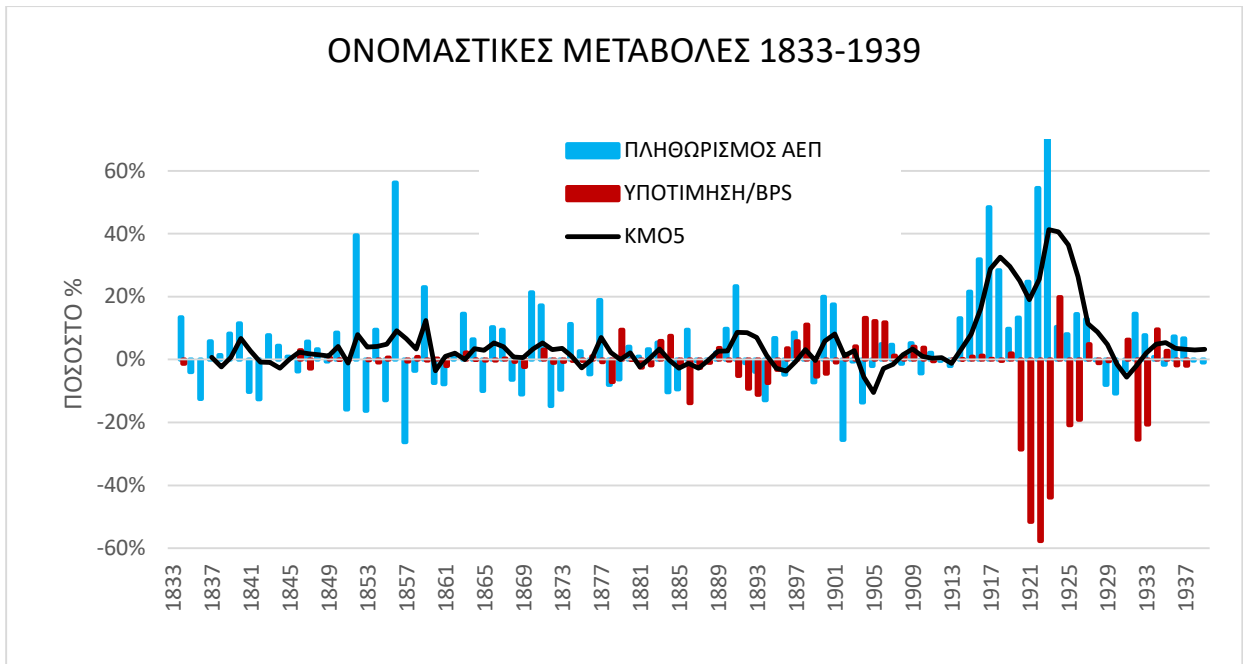
Μια άλλη εξήγηση μπορεί να είναι ότι τα γεγονότα που προηγήθηκαν της εκάστοτε ενσωμάτωσης είχαν αρνητική επίδραση στο ΑΕΠ της χώρας.⁹ Κάτι τέτοιο μπορεί να οφείλεται στις μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες που απαιτήθηκαν ή τις ανθρώπινες απώλειες στις μάχες. Μερικές φορές επίσης οι νέες εντάξεις επηρεάζουν και τα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, αλλάζοντας τις αναλογίες εργασίας/κεφαλαίου και τα κλαδικά μερίδια στο σύνολο της οικονομίας για μεγάλα χρονικά διαστήματα.¹⁰ Για παράδειγμα, η εδαφική επέκταση μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και η διανομή γαιών που επακολούθησε αύξησε την αναλογία ανθρώπινων πόρων που απασχολούνται στον αγροτικό τομέα και ανέκοψε την ανοδική τάση του μεριδίου της βιομηχανίας στο ΑΕΠ. Μια δεκαετία αργότερα, οι Έλληνες της Μ. Ασίας έφεραν νέα πρότυπα επιχειρηματικότητας και επιτάχυναν την οικονομική ανάπτυξη.

Σε τέτοιες συνθήκες απαιτείται προσεκτική επιλογή των διαθέσιμων στοιχείων. Για την Ελλάδα, τα δεδομένα της βάσης Maddison είναι μεν διαθέσιμα από το 1833 έως το 2018, αλλά τα στοιχεία της περιόδου του μεσοπολέμου δεν λαμβάνουν υπόψη τις διαρκείς μεταβολές της έκτασης ούτε τις απώλειες μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Για τον λόγο αυτό χρησιμοποιούνται μεν ως έχουν για την περίοδο 1833-1914 και επίσης μεταπολεμικά 1945-2018, αλλά για το διάστημα 1915-1939 λαμβάνονται από την βάση SEEMHN (2014) που ενσωματώνει τις αλλαγές.

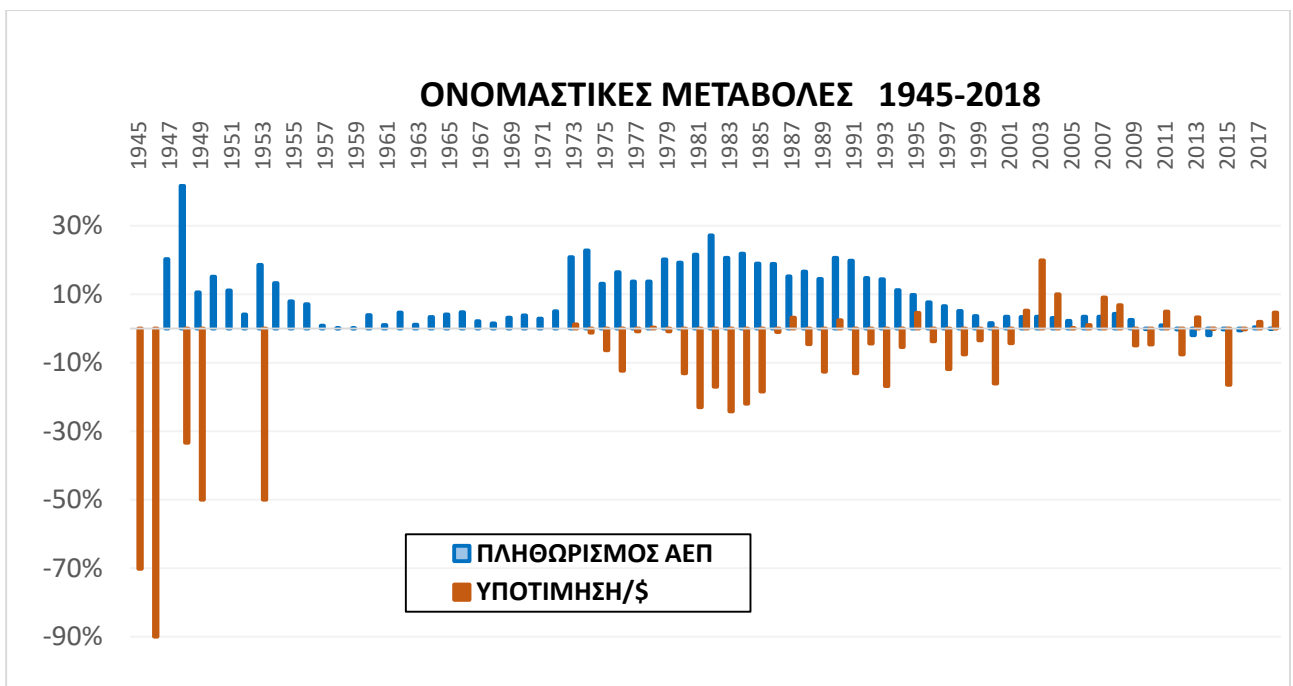
Η διαχρονική πορεία του ΚΚΑΕΠ απεικονίζεται στο Διάγραμμα 2. Η κατά καιρούς πτώση του ΚΚΑΕΠ ενσωματώνει τόσο την μείωση εισοδημάτων λόγω πτώσης της παραγωγής ή αυξημένης φορολογίας όσο και την διάβρωση της αγοραστικής τους αξίας λόγω πληθωρισμού ή/και υποτίμησης που παρατηρείται σε μια δεδομένη περίοδο.

⁹ Σύμφωνα με την μελέτη Κωστελένος κ.α. (2007, σ. 205)

¹⁰ Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και την ένταξη στον εθνικό κορμό των Νέων Χωρών, στις οποίες κυριαρχούσε η γεωργική δραστηριότητα, η Ελλάδα υφίσταται μια «επαναγροτοποίηση» και εκ των υστέρων μεταβαίνει πάλι σε ένα αρχαιότερο μοντέλο παραγωγής. Βλέπε Κωστής (2018, σελ. 46).

Διάγραμμα 3Α. Αποπληθωριστής ΑΕΠ και ισοτιμία Δρχ/Λίρα (BPS).
Ετήσιες μεταβολές και κινητός μέσος όρος 5 ετών (ΚΜΟ5). Πηγές: ΣΕΕΜΗΝ (2014)

Διάγραμμα 3Β. Αποπληθωριστής ΑΕΠ και ισοτιμία Δρχ/ \$ΗΠΑ.
Ετήσιες μεταβολές. Πηγές: ΜΣΣΕΟ (1989), Ameco, IFS.

Στα Διαγράμματα 3Α & 3Β απεικονίζονται χωριστά οι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής πληθωρισμού και υποτίμησης στην διάρκεια των δύο ιστορικών φάσεων προ- και μετά τον Β΄ ΠΠ. Τα αποτελέσματα βεβαίως πρέπει να εξετάζονται με επιφύλαξη, διότι ο δείκτης τιμών βασιζόταν σε μικρό δείγμα αγαθών και μπορεί να μην είναι αντιπροσωπευτικός. Επίσης, ο πληθωρισμός και η υποτίμηση ενδέχεται να έχουν και άλλες αρνητικές επιδράσεις στην ευημερία, όπως η διεύρυνση των ανισοτήτων, ανασφάλεια, κερδοσκοπικά φαινόμενα και άλλα τα οποία επηρεάζουν τις διαχρονικές επιλογές αλλά όχι αμέσως το ΚΚΑΕΠ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Μέτρηση και ταξινόμηση κρίσεων 1833-2018

Σημ. Οι σκιασμένες τιμές εμπίπτουν στα κριτήρια Reinhart-Rogoff (2008). Το κόστος υπολογίστηκε με ενδεικτικές σταθμίσεις 100%, 10% και 20% για ΚΚΑΕΠ, πληθωρισμό και υποτίμηση αντιστοίχως. Πηγή στοιχείων: SEEMHN (2014), Maddison (2018). Για τις εναλλαγές κυβερνήσεων, βλέπε Κατάλογος Πρωθυπουργών Ελλάδος 1822-2019. <https://el.wikipedia.org/wiki/>

α/α	ΑΡΧΗ	ΤΕΛΟΣ	ΠΛΗΘΩΡ	ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ	ΚΚΑΕΠ	ΠΛΗΘ/ΕΤΟΣ	ΥΠΟΤ/ΕΤΟΣ	ΚΟΣΤΟΣ	ΑΛΛ. ΚΥΒ
1	1839	1847	9.2%	0.0%	-35.4%	1.0%	0.0%	36	8
2	1862	1872	33.7%	0.7%	-20.9%	2.7%	0.1%	24	22
3	1889	1901	68.8%	-23.0%	-26.4%	4.1%	-2.0%	38	12
4	1913	1917	163.9%	2.3%	-30.1%	21.4%	0.4%	46	9
5	1922	1927	310.6%	-80.9%	-9.0%	26.5%	-24.1%	56	12
6	1931	1932/33	19.2%	-37.1%	-6.4%	6.0%	-14.3%	16	7
	1940	1945							
1	1947	1952	275.2%	-83.3%		24.7%	-25.8%	44	17
2	1973	1974	48.4%	0.0%	-4.0%	21.8%	0.0%	9	5
3	1980	1983	86.6%	-51.5%	-1.2%	16.9%	-16.5%	20	3
4	1992	1993	14.4%	-16.9%	-1.3%	7.0%	-8.8%	6	2
5	2008	2016	-1.8%	-24.4%	-21.9%	-0.2%	-3.1%	27	8

2.3. Οι κρίσεις του ελληνικού κράτους

Συνδυάζοντας τα διαστήματα πτώσης του ΚΚΑΕΠ με τις περιόδους έξαρσης του πληθωρισμού ή/και της υποτίμησης, προκύπτει μια σειρά από κρίσεις στην διαδρομή του ελληνικού κράτους, οι οποίες συνοψίζονται στον Πίνακα 1 μαζί με την διάρκεια που είχαν και την δυσμενή μεταβολή που επέφεραν σωρευτικά και ετησίως.¹¹

Πραγματικές και ονομαστικές κρίσεις

Τα ευρήματα του Πίνακα 1 δείχνουν ότι κατά την πρώτη περίοδο υπήρξαν έξι κρίσεις και όλες ανεξαιρέτως χαρακτηρίζονται από πτώση του πραγματικού ΚΚΑΕΠ και ύφεση. Τον 19^ο αιώνα προκαλούνται συνήθως από την πλευρά της ζήτησης όταν μειώνεται το διαθέσιμο εισόδημα είτε εξαιτίας της μεγάλης φορολογίας είτε της πτώσης εξαγωγών. Μερικές φορές η παραγωγή μειώνεται από φυσικές καταστροφές και σιτοδείες, αλλά επίσης και από την εγκατάλειψη των καλλιεργειών λόγω απελπισίας των αγροτών με την υπερφορολόγηση. Μείωση του αγροτικού εισοδήματος επέρχεται και με την παρεμπόδιση του εμπορίου (όπως το εμπάργκο που για διάφορους λόγους επιβάλλουν οι ξένες δυνάμεις καταλαμβάνοντας τα κύρια λιμάνια της χώρας).

Πριν τον Α΄ ΠΠ, οι μεταβολές στις τιμές αγαθών ή συναλλάγματος ήταν σποραδικές και μικρής εμβέλειας, με αποτέλεσμα να μην οδηγούν σε σοβαρής έκτασης ονομαστικές κρίσεις. Μια σοβαρή εξαίρεση παρατηρείται την δεκαετία του 1890, όταν την επόμενη της πτώχευσης η Δραχμή χάνει το 70% της αξίας της.¹² Αντί όμως να οδηγήσει σε βελτίωση των εξαγωγών, η ταχεία άνοδος του πληθωρισμού «σβήνει» το οποίο πλεονέκτημα ανταγωνιστικότητας και η πραγματική ισοτιμία μένει πάνω-κάτω στα ίδια (υπερτιμημένα) επίπεδα.¹³ Με την ελεγχόμενη νομισματική κυκλοφορία, η Δραχμή μπαίνει σε φάση ανατίμησης και

¹¹ Προφανώς αν υιοθετηθούν άλλα κριτήρια, θα προκύψουν επεισόδια κρίσεων διαφορετικής διάρκειας και συχνότητας. Για παράδειγμα, μία λεπτομερής παράθεση χρηματο-οικονομικών κρίσεων γίνεται στην μελέτη Lazaretou (2011, Appendix).

¹² Βλέπε Λαζαρέτου (2013, σελ. 73).

¹³ Σύμφωνα με την μελέτη Sideris (2008), η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία Δραχμής-στερλίνας ακολουθεί μια ασθενή εκδοχή της ισοδύναμης αγοραστικής δύναμης (PPP) για όλη την περίοδο 1833-1939.

αυτό προκαλεί ένα πρόσθετο κόστος εκτός από την απώλεια εμπορίου. Ο λόγος είναι ότι οι τόκοι έχουν συμφωνηθεί να καταβάλλονται με ρήτρα γαλλικού φράγκου σε υποτιμημένη ισοτιμία και η ανατίμηση απλώς πολλαπλασιάζει το κόστος εξυπηρέτησης ως ποσοστό του ΑΕΠ. Επέρχεται δριμεία ύφεση και μεταναστεύει το 8% του τότε ελληνικού πληθυσμού.¹⁴

Τρεις κρίσεις της πρώτης περιόδου συνοδεύτηκαν από σοβαρή άνοδο πληθωρισμού ή/και υποτίμηση, και έλαβαν χώρα αμέσως μετά τους δύο παγκοσμίους πολέμους και την Μικρασιατική Καταστροφή καθώς και μετά την κατάρρευση του 1932.

Κρίσεις παραγωγής προκαλούνται είτε εξαιτίας της καταστροφής του κεφαλαίου και των υποδομών, είτε λόγω δραστηκής μείωσης του ανθρώπινου δυναμικού. Και τα δύο αυτά φαινόμενα συνέβησαν εν μέρει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και σε πολύ μεγαλύτερη έκταση στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την Κατοχή και αργότερα τον Εμφύλιο, πυροδοτώντας μεγάλες κρίσεις παραγωγής και επιβίωσης.

Κρίσεις και χρεοκοπίες

Όταν το χρέος οφείλεται σε εξωτερικούς δανειστές και δεν εξυπηρετείται, η κρίση φέρνει σε αντιπαράθεση την χώρα με το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα ή ακόμα και με άλλα κράτη τα οποία παρεμβαίνουν για να ανακτήσουν τα κεφάλαια των υπηκόων τους. Δύο φορές τον 19^ο αιώνα (1843, 1893), η αδυναμία εξυπηρέτησης καταλήγει σε επίσημες πτωχεύσεις του ελληνικού κράτους.¹⁵ Πέρα όμως από τα συγκεκριμένα επεισόδια, ο 19^{ος} αιώνας είναι γεμάτος από παρεμβάσεις και απειλές των ξένων δυνάμεων κάθε φορά που αδυνατούσε να καταβάλει τα τοκοχρεολύσια ή να εκπληρώσει οικονομικές απαιτήσεις ξένων πιστωτών. Μερικές φορές καταλήγουν στην «διπλωματία των κανονιοφόρων», όπως το 1850 με τον

¹⁴ Για μια διεισδυτική περιγραφή της εσφαλμένης νομισματικής πολιτικής και των υφεσιακών επιπτώσεων, βλέπε Λαζαρέτου (2013, κεφ. 5)

¹⁵ Το 1827 είχε επίσης δηλωθεί αδυναμία εξυπηρέτησης των δανείων 1824 και 1825 από την Διοίκηση του προς σύσταση κράτους, αν και τότε δεν είχε ακόμα αναγνωριστεί επισήμως ως διεθνής οντότητα. Έκτοτε πολλοί συγγραφείς την εκλαμβάνουν ως την πρώτη πτώχευση, βλέπε Ανδρεάδης (1925) και Ψαλιδόπουλος (2019) μεταξύ πολλών άλλων.

ναυτικό αποκλεισμό του Πειραιά από την Αγγλία και το 1854 από την Αγγλία και την Γαλλία.¹⁶

Τον 20^ο αιώνα, οι χώρες που συμμετέχουν στον Α΄ ΠΠ εγκαταλείπουν τον Κανόνα Χρυσού το 1918 και ξεσπά υπερπληθωρισμός. Η Δραχμή υφίσταται εκτεταμένη υποτίμηση και ο συνεπαγόμενος πληθωρισμός πρακτικά ακυρώνει την αξία του οφειλόμενου εσωτερικού χρέους.¹⁷ Μια δεκαετία αργότερα, εισέρχεται στον Κανόνα Χρυσού-Συναλλάγματος αλλά το 1932 κηρύσσεται πάλι πτώχευση όταν τα διαθέσιμα εξαντλούνται και καταρρέει η άμυνα της ισοτιμίας. Σε αυτή την περίπτωση δεν υπάρχει επέμβαση των ξένων δυνάμεων γιατί το δάνειο είχε δοθεί με εγγύηση της Κοινωνίας των Εθνών. Όμως στο εσωτερικό ακολουθεί κύμα πτωχεύσεων που πυροδοτεί μια περίοδο πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων με κατάληξη την επαναφορά της μοναρχίας και την δικτατορία Μεταξά.

Όταν το δημόσιο χρέος είναι συνομολογημένο στο νόμισμα της χώρας, σπανίως προκύπτει η ανάγκη ανοικτής χρεοκοπίας καθώς οι κάτοχοι ομολόγων μπορούν τυπικά να αποπληρωθούν με έκδοση νέου χρήματος, αν και αυτό οδηγεί σε υπερπληθωρισμό και απώλεια αγοραστικής δύναμης. Μια ιδιάζουσα περικοπή επιβλήθηκε στην Ελλάδα όταν το 1922 διχοτομήθηκε το χαρτονόμισμα, επιφέροντας έτσι μια άμεση πτώση της αξίας του κατά 50% και επίσης το 1926 κατά άλλο ένα 25%. Σε αναπλήρωση, οι κάτοχοι τραπεζογραμματίων έλαβαν ομόλογα Εθνικής Άμυνας με δελεαστικό επιτόκιο 6,5%, αλλά στο τέλος εξοφλήθηκε ένα μέρος τους με πληθωρισμένες Δραχμές.¹⁸

¹⁶ Για μια εξιστόρηση βλέπε Χατζηγιάννου (2013). Τα επεισόδια καταγράφονται στο Tomz (2007, Table 6.5), που θεωρεί ότι η επέμβαση του 1850 έγινε με πρόσχημα την υπόθεση Πατσίφικο, ενώ το 1854 για να μην συμμετάσχει η Ελλάδα στον Κριμαϊκό Πόλεμο με την Ρωσία. Περιλαμβάνει επίσης και δύο άλλες επεμβάσεις μαζί με την Γερμανία το 1896 και 1897 με αφορμή το Κρητικό Ζήτημα, αλλά αξιοποιήθηκαν γενικότερα και ένα χρόνο αργότερα οδήγησαν στην επιβολή του ΔΟΕ.

¹⁷ Από την πρακτική άποψη της μετατρεψιμότητας, το «παράθυρο του χρυσού» είχε κλείσει ήδη από το 1914. Όμως η διατήρηση της ισοτιμίας επισώρευσε μεγάλο κόστος και μόλις αφέθηκε υποτιμήθηκε δραστικά. Βλέπε Lazaretou (2003).

¹⁸ Μια εξιστόρηση γίνεται στο Τσίχλης (2010). Για να διεξάγεται το εξωτερικό εμπόριο είχε θεσπιστεί μια χαμηλή ισοτιμία, αλλά λόγω του πανικού είχαν φουντώσει οι υποτιμητικές προσδοκίες. Προφανώς γινόταν *arbitrage* με την μαύρη αγορά και όσοι είχαν την δυνατότητα να προμηθεύονται συνάλλαγμα «εποιήσαντο κατάχρησιν του προνομίου», σύμφωνα με τον Ανδρεάδη (1927, σ. 56).

Αντιθέτως, οι μεταπολεμικές κρίσεις είναι κυρίως ονομαστικές. Στις πέντε κρίσεις, οι τέσσερις σχετίζονται με μεγάλο πληθωρισμό και υποτίμηση, που έλαβαν θηριώδεις διαστάσεις την περίοδο έως το 1953, μετά όμως ήταν μικρότερης έκτασης.¹⁹ Τα χρηματικά περιουσιακά αποθέματα μπορούν επίσης να εξανεμιστούν και να οδηγήσουν σε κρίσεις όταν χρεοκοπήσουν οι τράπεζες όπου έχουν κατατεθεί οι αποταμιεύσεις, όπως έγινε κατά την περίοδο 1944-1945 μετά την Απελευθέρωση.

Την διετία 1973-1974 είχαμε την κατάρρευση του δολαρίου με την συνακόλουθη εκτίναξη του πληθωρισμού και ακολούθησε ο στασιμοπληθωρισμός κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου 1980-1994 μέχρι που δρομολογήθηκε η ένταξη στην Ευρωζώνη. Μετά το 2008, συμβαίνει η πρώτη μεγάλη μεταπολεμική ύφεση στην Ελλάδα όταν η διεθνής πιστωτική κατάρρευση προκάλεσε αδυναμία χρηματοδότησης των δίδυμων ελλειμμάτων και οδήγησε σε κρίση χρέους. Τεχνικά η χρεοκοπία αποσοβήθηκε με την συντονισμένη δανειακή στήριξη ΕΕ, ΕΚΤ και ΔΝΤ, αλλά συνοδεύτηκε από τρία συνεχόμενα Μνημόνια λιτότητας και δημοσιονομικής προσαρμογής που προκάλεσαν μεγάλη πτώση του ΚΚΑΕΠ.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, κλειδί για την κατανόηση των κρίσεων στις δύο ιστορικές περιόδους είναι ο βαθμός και η ανθεκτικότητα ένταξης στο διεθνές σύστημα, όπως διερευνάται ευθύς αμέσως.

¹⁹ Για μια περιγραφή, βλέπε Freris (1986) και Palairret (2000).

3.ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ

3.1.Η ομάδα αναφοράς

Για να διαπιστώσουμε τον βαθμό ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονομίας στο διεθνές σύστημα, πρέπει να εξετάσουμε την διαχρονική πορεία του ΚΚΑΕΠ της Ελλάδας και πώς συγκρίνεται με την πορεία των άλλων χωρών. Ως αντιπροσωπευτικό δείκτη σύγκρισης επιλέγουμε τον μέσο όρο του ΚΚΑΕΠ μιας ομάδας πέντε χωρών της Δυτικής Ευρώπης, η οποία περιλαμβάνει την Γαλλία, το Βέλγιο, την Ιταλία, την Φινλανδία και την Ισπανία. Οι χώρες αυτές επελέγησαν διότι ιστορικά συμμετείχαν στους ίδιους διεθνείς οικονομικούς θεσμούς με την Ελλάδα, όπως στην Λατινική Νομισματική Ένωση τον 19^ο αιώνα, στον Κανόνα Χρυσού-Συναλλάγματος κατά τον Μεσοπόλεμο, στο σύστημα Μπρέττον Γουντς μεταπολεμικά και σήμερα στην Ευρωζώνη.²⁰ Επιπλέον, είχαν όλες σχετικά σταθερή επικράτεια σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, πράγμα που τις κάνει γεωγραφικά ομοιογενείς οντότητες και δεν περιπλέκει την σύγκριση τους με την εδαφικά εξελισσόμενη Ελλάδα.

Η Πορτογαλία και η Ολλανδία δεν συμπεριλήφθηκαν γιατί δεν συμμετείχαν στην ΛΝΕ.²¹ Στην ομάδα δεν περιλαμβάνονται ούτε οι δύο άλλες «Μεγάλες Δυνάμεις» της εποχής, Αγγλία και Ρωσία, που επηρέασαν την πορεία του ελληνικού κράτους για πολλές δεκαετίες αλλά δεν υπήρξαν μέλη ούτε της ΛΝΕ ούτε σήμερα του Ευρώ.²² Ομοίως και η Γερμανία αφενός γιατί έμεινε εκτός ΛΝΕ και αφετέρου γιατί ενοποιήθηκε μετά το 1871, διαιρέθηκε το 1945 και ενοποιήθηκε ξανά το 1991.

Η διαχρονική εξέλιξη της Ελλάδος έχει επίσης ιδιομορφίες, καθώς υπάρχουν τρία έτη καμπής που άλλαξαν τα δεδομένα ένταξης της στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Το πρώτο είναι το 1910 όταν – έπειτα από αρκετές ημιτελείς απόπειρες - η Ελλάδα εντάσσεται πλήρως στον Κανόνα Χρυσού και με διάφορες παραλλαγές

²⁰ Για να είμαστε ακριβείς, η Ισπανία είχε αποφύγει την πλήρη και τυπική ένταξη στον Κανόνα Χρυσού προκειμένου να διατηρήσει ανεξάρτητη νομισματική πολιτική και να προσπορίζεται το εκδοτικό όφελος. Βλέπε περαιτέρω στο κεφ. 4 του παρόντος.

²¹ Οι συμμετοχές στην ΛΝΕ ελήφθησαν από τους Bae & Bailey (2011, Tb. 1).

²² Η Αγγλία γνώρισε ταχύρρυθμη εκβιομηχάνιση πολύ νωρίτερα από άλλες χώρες, ενώ η έκταση της περιελάβανε την Ιρλανδία έως το 1921 πράγμα που θα δυσκόλευε την διάκριση της συμβολής της την νεότερη περίοδο. Η Ρωσία είχε αποκοπεί από το δυτικό διεθνές σύστημα κατά την περίοδο 1917-1991.

και περιπέτειες παραμένει έως το 1939. Το δεύτερο ορόσημο είναι το 1953 όταν εισέρχεται στο σύστημα Δολαρίου του Μπρέττον Γουντς και το τρίτο είναι η πρόσφατη κρίση χρέους. Διαμορφώνονται έτσι τέσσερις υποπερίοδοι 1833-1909, 1910-1939, 1953-2007 και 2008-2018, οι οποίες εξετάζονται χωριστά.

3.2. Το πλαίσιο σύγκρισης

Δύο είναι τα κρίσιμα χαρακτηριστικά που εξετάζονται. Το πρώτο είναι οι διακυμάνσεις που έχει το ΚΚΑΕΠ γύρω από μια εξομαλυμένη τάση, οι οποίες προκαλούνται από διάφορες εσωτερικές ή εξωτερικές διαταραχές στην λειτουργία και τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της οικονομίας. Εάν οι φάσεις των οικονομικών κύκλων βρεθούν ότι είναι ομόρροπες - δηλαδή άνθηση με άνθηση και ύφεση με ύφεση- σημαίνει ότι οι οικονομίες πλήττονται από παρόμοιες διαταραχές και αντιδρούν με παρόμοιο τρόπο έστω και με κάποια υστέρηση. Για να συμβεί αυτό, χρειάζεται να είναι διασυνδεδεμένες σε καίριους τομείς οικονομικής πολιτικής και λειτουργίας, ώστε να έχουν παρόμοιους μηχανισμούς διάδοσης των διαταραχών.

Εάν όμως οι διακυμάνσεις δεν εμφανίζουν συσχέτιση μεταξύ τους, οι κρίσεις είναι πιο πιθανόν να οφείλονται σε εντελώς διαφορετικούς λόγους και οι οικονομίες τους να είναι λειτουργικά ασύνδετες. Ακόμα όμως και αν οι διακυμάνσεις είναι συγχρονισμένες, έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί η ένταση που έχουν κάθε φορά, προκειμένου να φανεί εάν η ελληνική οικονομία έχει μεγαλύτερη ή μικρότερη ευπάθεια στις διαταραχές από τις άλλες χώρες.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ο ρυθμός με τον οποίο μεγεθύνεται διαχρονικά το ΚΚΑΕΠ. Εάν ο ελληνικός ρυθμός είναι μεγαλύτερος ή μικρότερος καθορίζει το εάν το μεταξύ τους χάσμα ευημερίας μειώνεται ή διευρύνεται αντιστοίχως. Και πάλι έχει ενδιαφέρον να διερευνησουμε εάν η μεγέθυνση στην Ελλάδα συμβαδίζει χρονικά με τις άλλες χώρες ή ακολουθεί δική της διαδρομή αναντίστοιχη με των άλλων.

Για τον εντοπισμό και την μέτρηση των οικονομικών διακυμάνσεων του ΚΚΑΕΠ, χρησιμοποιείται η μέθοδος Hodrick-Prescott χωριστά για τις δύο περιόδους πριν και μετά τον Β΄ ΠΠ, ενώ για την σύγκλιση συσχετίζονται οι ρυθμοί μεγέθυνσης του

ΚΚΑΕΠ, και όλοι μαζί απεικονίζονται στους Πίνακες 2Α και 2Β. Την πρώτη περίοδο 1833-1939 (όπως και την υποπερίοδο έως το 1909) οι κρίσεις στην Ελλάδα είναι συχνές και η ένταση τους αναλογικά μεγαλύτερη (διπλάσια έως τριπλάσια) σε σύγκριση με τις ξένες χώρες, όμως η συσχέτιση είναι ασήμαντη και ελαφρά αρνητική. Αυτό φανερώνει ότι – παρά τις προσπάθειες που κατέβαλλε - η ελληνική οικονομία δεν είχε καμμία αξιόλογη οργανική διασύνδεση με το διεθνές σύστημα, με τους κανόνες και την λειτουργία του οποίου δεν μπορούσε επί μακρόν να συμβαδίσει.²³

Πίνακας 2Α . Συσχετίσεις διακυμάνσεων Ελλάδος-ΛΝΕ5

Τρεις αστερίσκοι δείχνουν στατιστική σημαντικότητα στο 1%.

Πηγή στοιχείων: SEEMHN (2014), Maddison (2018)

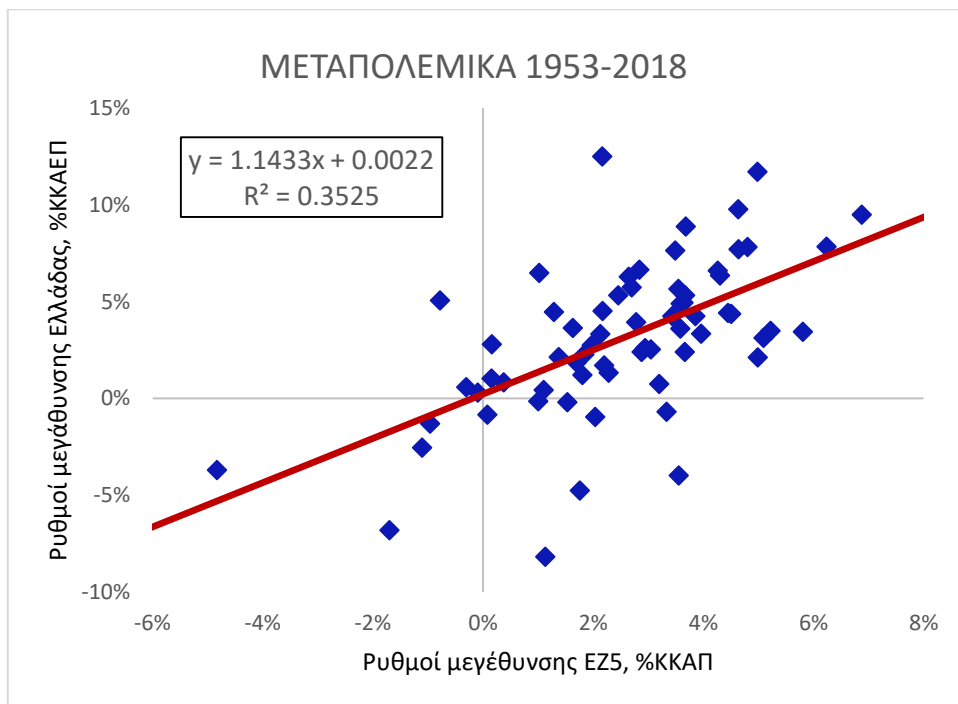
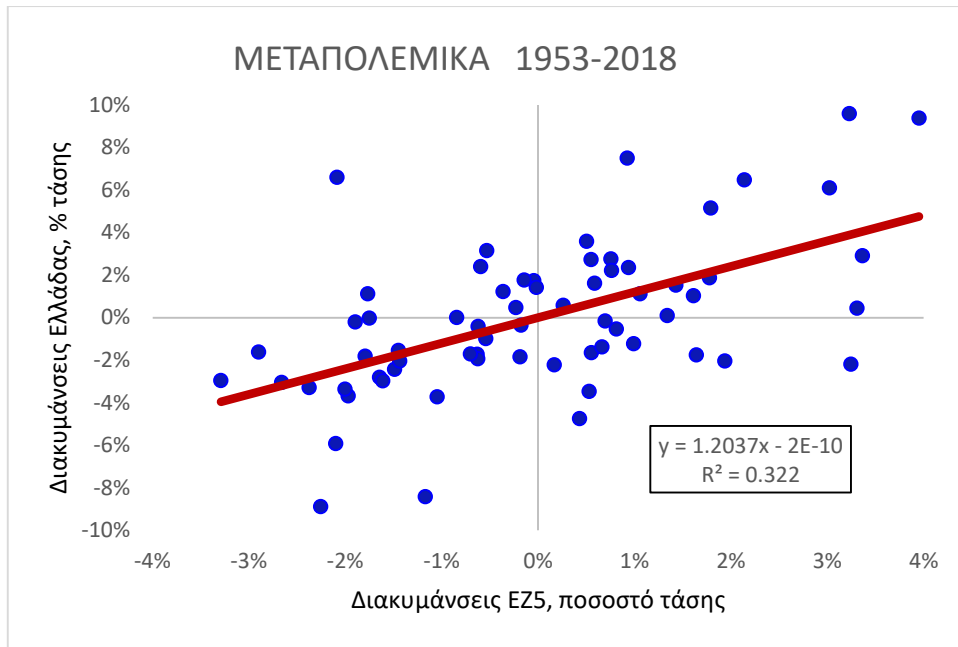
ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΛΝΕ_ΕΖ5	ΕΛΛΑΣ	Συσχέτιση	t-stat
1833-1909	2.98%	9.60%	-13.27%	-1.2
1833-1939	4.58%	9.94%	-8.45%	-0.9
1953-2007	1.67%	2.86%	57.77%	5.1***
1953-2018	1.69%	3.57%	56.75%	5.5***

Πίνακας 2Β . Συσχετίσεις ρυθμών μεγέθυνσης Ελλάδος-ΕΖ5

Πηγή στοιχείων: SEEMHN (2014), Maddison (2018)

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΛΝΕ_ΕΖ5	ΕΛΛΑΣ	Συσχέτιση	t-stat
1833-1909	3.6%	9.3%	-6.97%	-0.6
1833-1939	4.1%	10.6%	-11.88%	-1.2
1953-2007	1.7%	3.3%	43.91%	3.5***
1953-2018	2.1%	4.0%	59.37%	5.9***

²³ Παρόμοια αποβαίνει και η σύγκριση της ελληνικής οικονομίας με καθεμία χώρα χωριστά. Τόσο η συσχέτιση των διακυμάνσεων όσο και των ρυθμών μεγέθυνσης είναι αρνητικές με όλες τις χώρες. Μεταξύ των πέντε χωρών, οι συσχετίσεις είναι όλες θετικές και ισχυρές και στα δύο ζητήματα, με εξαίρεση την απουσία συσχέτισης μεταξύ Ισπανίας και Φινλανδίας. (Λεπτομέρειες από τον συγγραφέα).

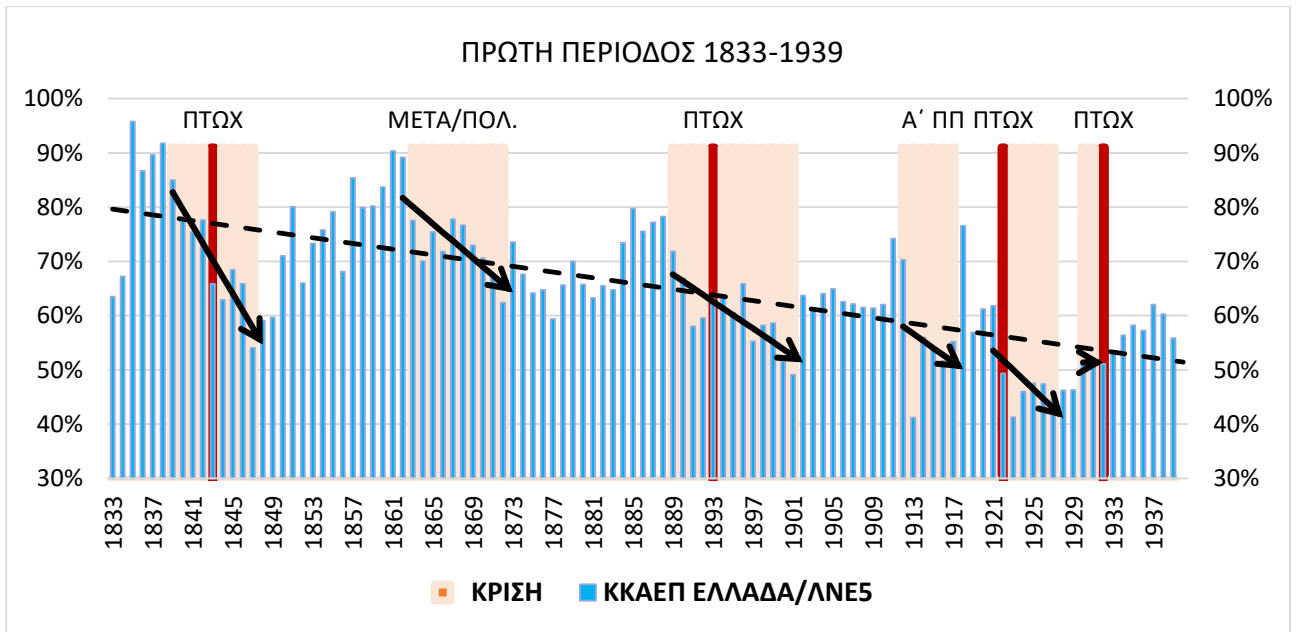
Διάγραμμα 4 . Συσχετίσεις διακυμάνσεων και μεγέθυνσης ΚΚΑΕΠ της Ελλάδας και της ομάδας πέντε χωρών της Ευρωζώνης την μεταπολεμική περίοδο. Πηγή: Maddison (2018)

Παρομοίως, η έλλειψη οικονομικής ολοκλήρωσης σε όλο τον 19^ο αιώνα εμποδίζει την Ελλάδα να εκμεταλλευτεί, όχι μόνο την τεχνική πρόοδο, αλλά και την άνοδο ευημερίας στην Ευρώπη προκειμένου να ενισχύσει το δικό της βιοτικό επίπεδο. Για τον λόγο αυτό, οι ρυθμοί μεγέθυνσης επίσης δεν συσχετίζονται καθόλου με τους ευρωπαϊκούς.

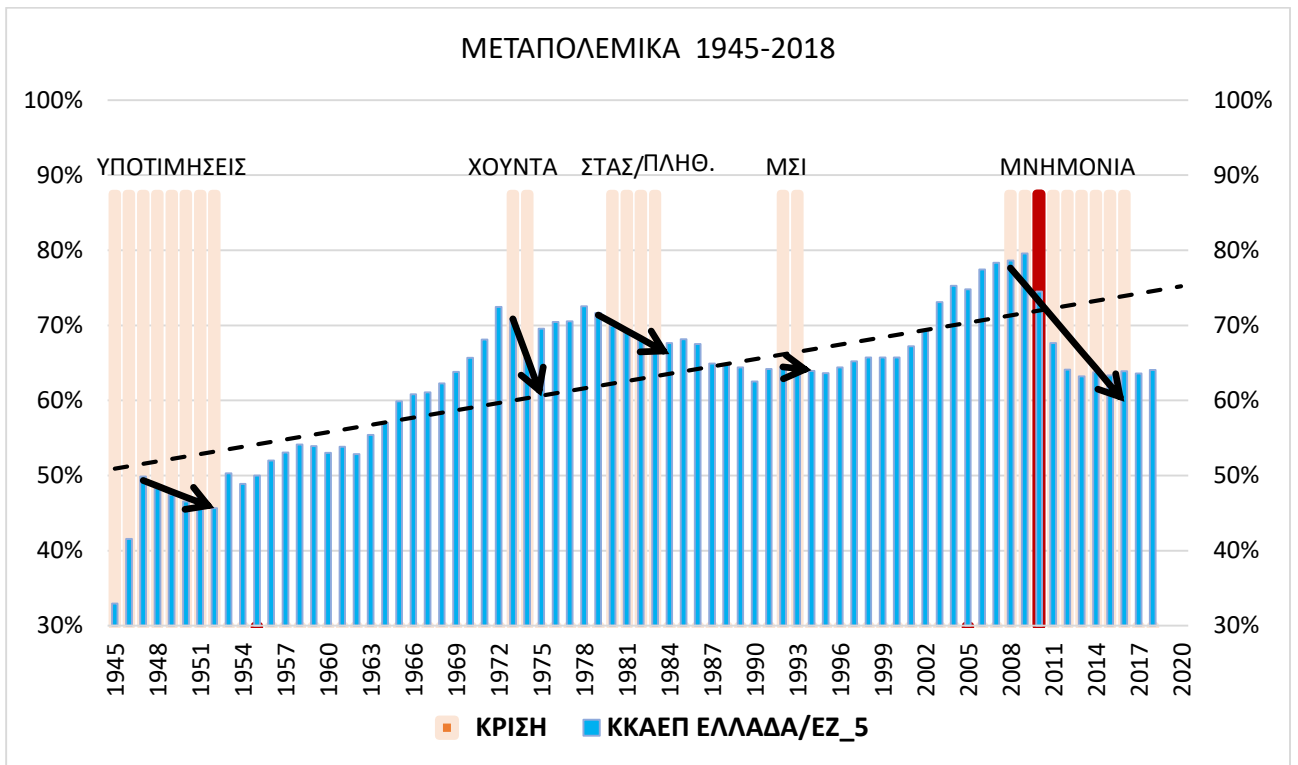
Κατά το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα και μέχρι το 2007, οι κρίσεις είναι μικρότερες, ηπιότερες και συντομότερες, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις χώρες αναφοράς. Η συσχέτιση είναι τώρα θετική, ισχυρή και στατιστικά σημαντική, ενώ την περίοδο πριν το 2007 η ένταση είναι παρόμοιας κλίμακας. Όταν όμως ξεσπά η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, πλήττει την Ελλάδα με ιδιαίτερη σφοδρότητα που επαναφέρει το μοτίβο της ασύμμετρης διακύμανσης. Παρόλα αυτά, τόσο οι διακυμάνσεις όσο και οι ρυθμοί μεγέθυνσης διατηρούν ισχυρή συσχέτιση με τους αντίστοιχους της ομάδας αναφοράς, όπως φαίνεται στα δύο γραφήματα διασποράς του Διαγράμματος 4.

3.3. Απόκλιση και σύγκλιση

Μια πιο συστηματική παρουσίαση της πορείας σύγκλισης γίνεται στα Διαγράμματα 5, όπου παρουσιάζεται ο λόγος ΚΚΑΕΠ Ελλάδος και των χωρών αναφοράς. Η διαχρονική τάση για την πρώτη περίοδο είναι έντονα καθοδική και στο τέλος της υποπεριόδου 1833-1909 το χάσμα ευημερίας έχει διευρυνθεί σημαντικά: το σχετικό εισόδημα από το 51% που ήταν το 1833 υποχωρεί στο 43% στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η Ελλάδα περιορίζει κάπως την απόκλιση του κατά κεφαλή βιοτικού επιπέδου από τον αντίστοιχο μέσο όρο των Δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών από το 1910 μέχρι το 1939, αλλά φυσικά χωρίς να αντιστρέψει την μακροχρόνια τάση συγκριτικής χειροτέρευσης, (Διάγραμμα 5Α).

(Α) Πρώτη περίοδος 1833-1939.

(Β) Μεταπολεμικά 1945-2019

Διάγραμμα 5. Σύγκριση ΚΚΑΕΠ Ελλάδας και 5 χωρών ΛΝΕ/ΕΖ.
 Σημείωση: Η μακροχρόνια τάση διακεκομμένη. Με βέλη η τάση εντός της κρίσης.
 Πηγές: SEEMHN (2014), Maddison (2018)

Η συστηματική σύγκλιση εγκαινιάζεται μόλις το 1953 με την ένταξη της χώρας στο Σύστημα Μπρέττον-Γουντς και την πρόσδεση της Δραχμής σε σταθερή ισοτιμία προς το Δολλάριο, (Διάγραμμα 5B). Μετά την κατάρρευση του συστήματος το 1972, η Δραχμή συνεχίζει για μερικά χρόνια ακόμα να ακολουθεί το Δολλάριο, αλλά πλέον προκαλείται πληθωρισμός και σε λίγο εμφανίζεται και ύφεση. Η κρίση στασιμοπληθωρισμού απλώνεται και στην Ευρώπη, στην Ελλάδα όμως είναι βαθύτερη και έχουμε ξανά συστηματική απόκλιση που διαρκεί δύο δεκαετίες.

Η δυναμική της σύγκλισης εμφανίζεται και πάλι το 1999 όταν η Ελλάδα ολοκληρώνει την διαδικασία ένταξης στην ΟΝΕ, υιοθετεί το Ευρώ ως κοινό νόμισμα και απεμπολεί την άσκηση ανεξάρτητης νομισματικής πολιτικής. Η σύγκλιση διαρκεί μια δεκαετία και έχει την ίδια ταχύτητα με την προηγούμενη φάση προσέγγισης. Διακόπτεται όμως απότομα όταν η Ευρώπη δοκιμάζεται από την κρίση του 2008 και σύντομα την ακολουθεί η Ελλάδα ακόμα πιο βίαια. Αν και η μακροχρόνια τάση παραμένει ανοδική, η χώρα έκτοτε βρίσκεται σε φάση απόκλισης επαναφέροντας τα στερεότυπα της υστέρησης και διαφορετικότητας από τις άλλες οικονομίες.

3.4. Στασιμότητα και άλματα

Συγκρίνοντας τις δύο ιστορικές περιόδους πριν και μετά τον Β΄ ΠΠ, προκύπτουν τρεις σημαντικές διαπιστώσεις:

(i). Η στάσιμη εκατονταετία: Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2, η εξέλιξη του βιοτικού επιπέδου τα πρώτα εκατό χρόνια ήταν ελάχιστη, με ένα μέσο ετήσιο ρυθμό μόλις 0,5% του ΑΕΠ.²⁴ Αποτέλεσμα ήταν στις παραμονές του Β΄ ΠΠ το ΚΚΑΕΠ να βρίσκεται μόνο κατά 74% υψηλότερα από το επίπεδο που είχε την δεκαετία του 1830.²⁵ Το ίδιο διάστημα οι διακυμάνσεις είναι συχνές και έντονες, με αποτέλεσμα η οικονομία να βρίσκεται σε μια διαρκή αναστάτωση και αδυναμία σταθεροποίησης παρά τις επαναλαμβανόμενες προσπάθειες να κατοχυρώσει ένα

²⁴ Συγκρίνονται τα μέσα επίπεδα ΚΚΑΕΠ της πρώτης και τελευταίας πενταετίας της περιόδου για να αποφύγουμε κάποια χρονική ιδιομορφία. Ομοίως και μεταπολεμικά.

²⁵ Για λόγους πιο εύληπτης απεικόνισης, οι τιμές είναι σε λογαριθμική κλίμακα και κατά συνέπεια οι αριθμητικές διαφορές δείχνουν ποσοστιαίες μεταβολές.

αξιόπιστο νομισματικό σύστημα και να χρηματοδοτήσει αναπτυξιακές πρωτοβουλίες. Στην συνέχεια, η χώρα ρημάζει από τις καταστροφές του Β΄ ΠΠ και της Κατοχής, με αποτέλεσμα το ΚΚΑΕΠ του 1945 να βρεθεί στο ίδιο σχεδόν επίπεδο που συμπτωματικά είχε το 1845, δηλαδή 100 χρόνια πριν! Πρόκειται για μοναδικό φαινόμενο σε ολόκληρη την Ευρώπη, πράγμα που διαμόρφωσε εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες για την περαιτέρω πορεία της ελληνικής οικονομίας.

(ii). Η μεταπολεμική εκτίναξη: Μετά το 1945, η πορεία της οικονομίας δεν είναι ένα αμήχανο *déjà vu* της Ιστορίας. Οι μεν διακυμάνσεις είναι πλέον λιγότερες, ηπιότερες και συντομότερες, με κατάληξη την ομαλή ένταξη της οικονομίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση το 2000.²⁶ Αλλάζει όμως δραστικά και η δυναμική της μεγέθυνσης: Μεταξύ 1945-2018, το ΚΚΑΕΠ ανέρχεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 3%, έξι φορές υψηλότερο από την πρώτη περίοδο παρόλο που συνυπολογίζεται η μεγάλη πρόσφατη ύφεση του 2010!

(iii). Ένταξη και εσωτερική επάρκεια: Είναι προφανές ότι κατά την πρώτη περίοδο, οι ελληνικές κρίσεις ήταν τριπλάσιες έντασης από τις ευρωπαϊκές και πιο παρατεταμένες - παρά τον εκτεταμένο αποκλεισμό από τις διεθνείς αγορές. Αυτό δείχνει ότι η απουσία ένταξης δεν διασφαλίζει κανενός είδους εσωτερική σταθερότητα, αλλά το πιθανότερο είναι να προκαλέσει μεγαλύτερη περιδίνηση στην οικονομία και να την εγκλωβίσει σε μακρά στασιμότητα. Την μεταπολεμική περίοδο, με την οργανική ένταξη της στο διεθνές σύστημα, η ελληνική οικονομία διανύει μια ριζικά καλύτερη πορεία, αλλά και πάλι δεν αποφεύγει ούτε τις παρατεταμένες ονομαστικές κρίσεις, ούτε τις μακροχρόνιες ανισορροπίες όπως έγινε το 2008-2009 με το εξωτερικό και το δημοσιονομικό έλλειμμα.

Οι εξωτερικές σχέσεις δεν επαρκούν για να τις ερμηνεύσουν και για αυτό χρειάζεται να διερευνήσουμε και πόσο αποτελεσματική στάθηκε η εσωτερική διαχείριση – και πιο συγκεκριμένα η δημοσιονομική ικανότητα. Έτσι μπορούν να εντοπιστούν εκείνα τα διαχρονικά χαρακτηριστικά που εμπόδιζαν την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και επώασαν παθογένειες που εμφανίζονται ακόμα και την δεύτερη περίοδο με ανάλογες συνέπειες.

²⁶ Μια περιεκτική εξιστόρηση της πορείας της ελληνικής οικονομίας δίνεται από τον Φραγκιάδη (2007).

4. Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΠΙΕΣΗ ΡΕΥΣΤΟΤΗΤΑΣ

4.1. Πιστωτικός αποκλεισμός

Στο κεφάλαιο 2 ορίστηκε ως «κρίση» αυτή που προκαλείται από μία αιφνίδια μεταβολή ενός μεγέθους μεγάλης σημασίας για την ευημερία των πολιτών. Εκτός όμως από αυτά τα φαινόμενα, οι Reinhart & Rogoff (2008) πιστοποιούν ως «κρίση» και τις παρατεταμένες καταστάσεις περιορισμού και ελέγχου των οικονομικών πόρων διότι έτσι «καταπιέζεται» η λειτουργία των αγορών. Το φαινόμενο αποκαλείται *χρηματο-οικονομική καθήλωση* (financial repression) και προκαλείται σε συνθήκες ολικής ή μερικής χρεοκοπίας, κεφαλαιακών ελέγχων, πιστωτικής απομόνωσης, κλπ. Ακριβώς σε μία τέτοια κατάσταση είχε εγκλωβιστεί το ελληνικό κράτος σχεδόν όλο τον 19^ο αιώνα και σε αρκετά διαστήματα του 20^{ου} αιώνα.²⁷

Πίνακας 3: Πιστωτικός αποκλεισμός Ελλάδος 1824-1939
Πηγή: Κατάστρωση με βάση τα στοιχεία Lazaretou (1999, Table 2b)

ΑΙΤΙΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ	ΑΡΧΗ	ΛΗΞΗ	Έτη απο-κλεισμού	Συνολικό διάστημα (έτη)	Κρατικός βίος (έτη)	Αναλογία εκτός αγορών %
Πρώτα δάνεια	1824, 1825				Από 1824	
Παύση πληρωμών τόκων για δάνεια 1824-1825	1826	1833	7	7	9	78%
Παύση πληρωμών τόκων για το δάνειο 1833	1835	1879	44	51	55	93%
Διεθνής αναταραχή & δυσπιστία για Ελλάδα	1891	1898	7	58	74	78%
Πίεση Αντάντ σε Κωνσταντίνο. Ακύρωση δανείου 1920	1915	1924	9	67	100	67%
Διεθνές κραχ 1929. Δυσκολίες παραμονής στον Κανόνα Χρυσού. Χρεοκοπία 1932	1929	1939	10	77	115	67%
ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΑ				77	115	67%

²⁷ Σημαντικοί – αλλά σαφώς λιγότεροι - περιορισμοί υπήρξαν και την νεότερη περίοδο με τις μακροχρόνιες απαγορεύσεις στην κίνηση κεφαλαίων μέχρι την σταδιακή άρση τους μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1981, βλέπε Christodoulakis & Karamouzis (1994). Συνθήκες χρηματο-οικονομικής καθήλωσης υπήρξαν πρόσφατα με τα capital controls που επιβλήθηκαν το 2015 και διήρκεσαν τέσσερα χρόνια.

Για να αντιληφθεί κανείς την ακρότητα με την οποία το διεθνές σύστημα μεταχειρίστηκε το νεοπαγές ελληνικό κράτος, αρκεί να δει ότι μόνο κατά το 1/3 της διαδρομής από την σύσταση του ως τον Β΄ ΠΠ, είχε πρόσβαση σε δάνεια εξωτερικού, (Πίνακας 3). Το άλλο και μεγαλύτερο διάστημα ήταν πιστωτικά πλήρως αποκλεισμένο και αν η πίεση ρευστότητας εκτροχιαζόταν, οδηγούσε σε νέα κρίση. Όπως σημειώνουν αρκετοί μελετητές, αιτία της κρίσης δεν είναι το ύψος του δημόσιου χρέους αυτό καθαυτό αλλά οι ανάγκες εξυπηρέτησης του στο εξωτερικό που διαμορφώνουν τις συνθήκες πίεσης, προσαρμογής και συχνής αποτυχίας.²⁸

Η εσπευσμένη κινητοποίηση για νέα φορολογικά έσοδα προκαλούσε περαιτέρω ύφεση και η κατάσταση πίεσης όχι μόνο δεν εξέλιπε αλλά συχνά επανερχόταν δριμύτερη με σημαντικές «παράπλευρες απώλειες» που κατέληγαν αναπόφευκτες. Η φορολογία προκαλούσε περαιτέρω φτώχεια στα πιο αδύναμα στρώματα, ενώ οι πελατειακές σχέσεις εμπόδιζαν τον εξορθολογισμό των δαπανών για να σηκώσουν ένα μέρος της προσαρμογής. Σε τέτοιες συνθήκες χρηματοδοτικής πίεσης και δημοσιονομικής ανεπάρκειας, η διαχείριση των κρίσεων γινόταν σπασμωδικά και οδηγούσε σε διαρκείς εναλλαγές κυβερνήσεων που την επέτειναν ακόμα περισσότερο. Τα φαινόμενα αυτά εξετάζονται στην συνέχεια.

4.2. Ανελαστικές υποχρεώσεις

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, διαμορφώθηκαν δύο κατηγορίες ανελαστικών υποχρεώσεων. Η μία ήταν οι στρατιωτικές δαπάνες, η αμφισβήτηση των οποίων ήταν πολιτικά αδιανόγη γιατί θα εθεωρείτο ως υπονόμευση της προσπάθειας εθνικής ολοκλήρωσης. Μάλιστα με την διαρκή επέκταση του στρατού, τυχόν περικοπές μισθοδοσίας και εφοδιασμού θα είχαν σοβαρές συνέπειες στην συνολική ζήτηση και θα προκαλούσαν μαζικές αντιδράσεις εναντίον του πολιτικού συστήματος.

Η άλλη ανελαστική κατηγορία ήταν φυσικά οι τόκοι των δανείων που έπρεπε να καταβάλλονται επακριβώς και σε προκαθορισμένες ημερομηνίες. Ενδεχόμενη

²⁸ Όπως για παράδειγμα οι Reinhart & Trebesch (2015), με εκτενή παρουσίαση του φαινομένου για την Ελλάδα.

καθυστέρηση ή/και μονομερής αναστολή πληρωμών θα αποτελούσε δυσμενές πιστωτικό γεγονός για την χώρα επιτείνοντας την απομόνωση από τις αγορές του εξωτερικού και οδηγώντας πιθανότατα σε νέα πτώχευση και διεθνή έλεγχο. Ήδη από το 1832, η Συνθήκη του Λονδίνου που ενέκρινε το πρώτο κανονικό δάνειο του Όθωνα είχε επιβάλει την κατά προτεραιότητα διάθεση των δημοσίων εσόδων για την πληρωμή των τόκων. Τυχόν αγνόηση της, θα μπορούσε να επιφέρει επέμβαση ακόμα και στρατιωτικού τύπου.²⁹

Ένας κατάλληλος δείκτης για την πίεση χρηματοδότησης που αντιμετώπιζε κάθε φορά το κράτος είναι η αναλογία στρατιωτικών δαπανών και τόκων προς τα φορολογικά έσοδα και ορίζεται ως εξής:

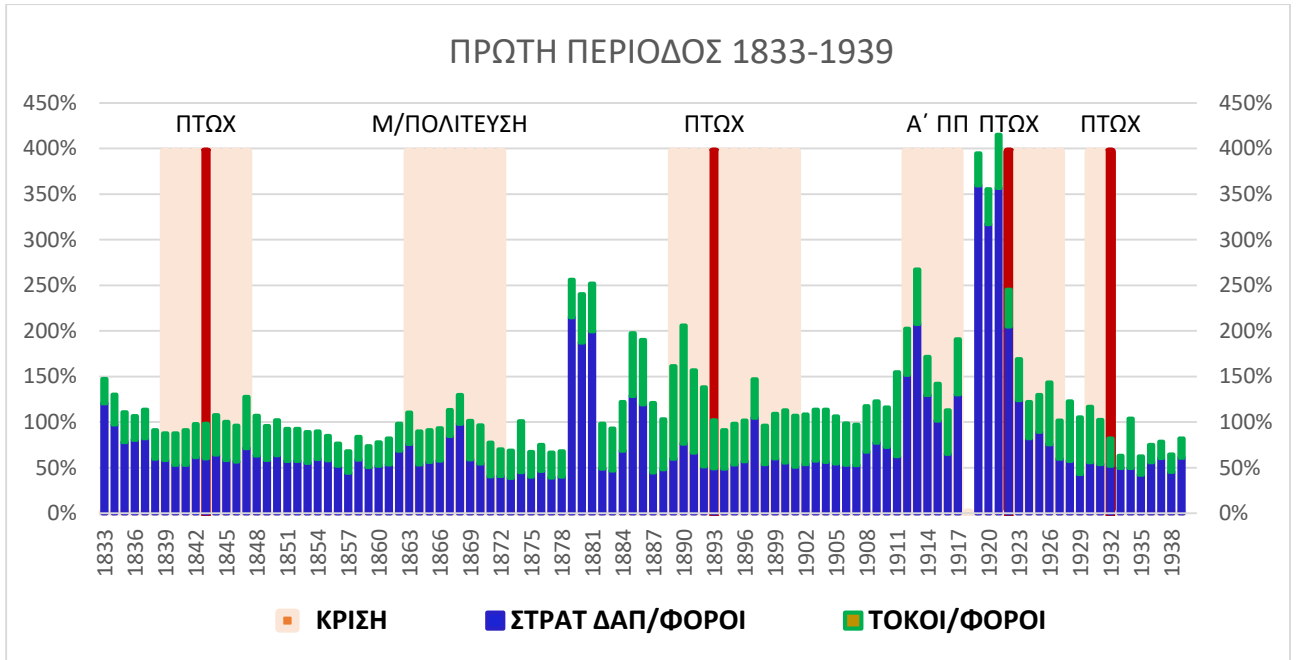
$$stress = \frac{MILTY+IPAY}{TAXY} \quad (1)$$

όπου MILTY, IPAY και TAXY είναι αντιστοίχως οι στρατιωτικές δαπάνες, οι τόκοι και οι φόροι, όλα ως μερίδια του ΑΕΠ. Στο Διάγραμμα 6 απεικονίζεται η πορεία του συνολικού δείκτη πίεσης κατά τις δύο ιστορικές περιόδους και προκύπτουν οι εξής διαπιστώσεις:

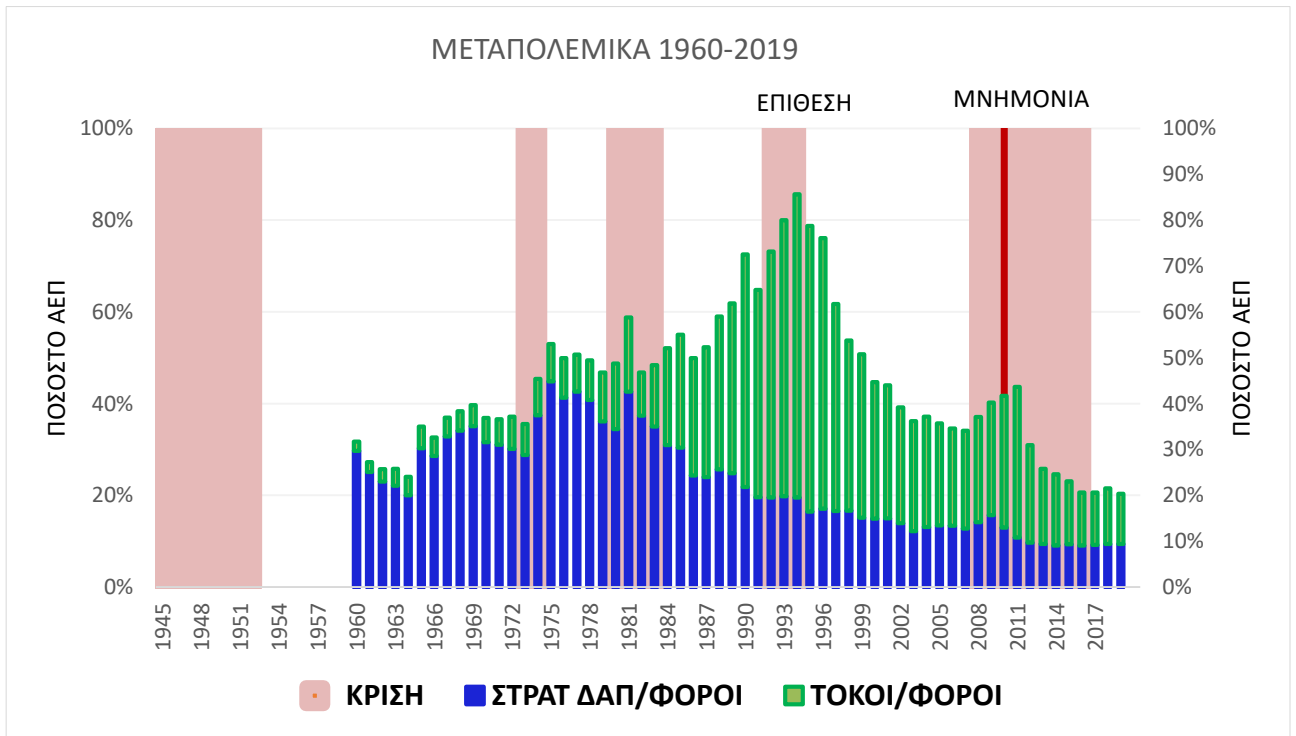
Την περίοδο 1833-1939 ο δείκτης πίεσης βρίσκεται κατά μέσο όρο στο 123% των φορολογικών εσόδων! Η υπέρβαση προφανώς καλύπτεται κυρίως από εσωτερικά δάνεια που επιτείνουν την πίεση ρευστότητας καθώς εκτοπίζουν πόρους από την ιδιωτική οικονομία και δεν την αφήνουν να αναπτυχθεί.³⁰ Μετά το 1880 αναζητούνται εξωτερικά δάνεια, αλλά σύντομα οι διεθνείς συνθήκες δυσκολεύουν και προκαλούνται αλλεπάλληλες κρίσεις. Το μεγαλύτερο μερίδιο καταλαμβάνουν οι στρατιωτικές δαπάνες, οι οποίες εκτοξεύονται με τις συχνές επιστρατεύσεις και εκστρατείες του 19^{ου} αιώνα. Η επιστράτευση έχει έξοδα αλλά επίσης αναστατώνει την ομαλή οικονομική δραστηριότητα και ματαιώνει πολλά φορολογικά έσοδα.

²⁹ Δερτιλής (2004, Α' τόμος, σελ. 123).

³⁰ Βλέπε σχετικά Κωστής (2006), Αγριαντώνη (2006) και Στασινόπουλος (2006)

(Α) Πρώτη περίοδος 1833-1939

(Β) Μεταπολεμικά 1960-2019

Διάγραμμα 6. Στρατιωτικές δαπάνες και τόκοι ως ποσοστό των φόρων
 Πηγή: SEEMHN (2014), OECD, World Bank, Ameco

Τελικά, ο λόγος πίεσης ανεβαίνει τόσο από την άνοδο του αριθμητή όσο και την συρρίκνωση παρονομαστή.³¹ Το 1866-1869 κηρύσσεται επιστράτευση λόγω της Κρητικής Επανάστασης, η οποία στην συνέχεια καταπνίγεται. Με αφορμή τον Ρωσο-Τουρκικό πόλεμο του 1878, καθιερώνεται η στρατιωτική θητεία και η Ελλάδα εκστρατεύει προκειμένου να διεκδικήσει την Θεσσαλία, αν και τελικά δεν χρειάστηκε να πολεμήσει.³² Το 1885-1886 γίνεται άλλη μία επιστράτευση για να στραφεί εναντίον της Βουλγαρίας λόγω προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας, αλλά αυτή την φορά λήγει άδοξα μετά από άλλον ένα ναυτικό αποκλεισμό των Μεγάλων Δυνάμεων.

Μια απρόσμενη διαπίστωση είναι ότι οι κορυφώσεις στρατιωτικών δαπανών είναι πιο πιθανό να ακολουθούνται από ήττες παρά νίκες: πριν την «ένοπλη επαιτεία» του 1886 οι δαπάνες προετοιμασίας του στρατού υπερβαίνουν το 100% των φορολογικών εσόδων, πριν την ήττα του 1898 ξεπερνούν το διπλάσιο. Στον 20^ο αιώνα, οι πολεμικές δαπάνες πριν την Μικρασιατική καταστροφή του 1922 είναι τρεισήμισι φορές παραπάνω από τα φορολογικά έσοδα, ενώ αντιθέτως κατά τους νικηφόρους Βαλκανικούς ήταν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα. Θεωρητικά, θα περίμενε κανείς ότι υψηλότερες δαπάνες διασφαλίζουν καλύτερη προετοιμασία της εκστρατείας και θα έπρεπε να ενισχύουν τις προοπτικές επικράτησης. Ίσως όμως εξαντλούν τόσο πολύ τα δημόσια οικονομικά που οδηγούν σε αδυναμία περαιτέρω χρηματοδότησης σε περίπτωση ανάγκης. Αν και το θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, μια απλούστερη ερμηνεία είναι ότι οι δαπάνες αυξάνονται σε περιπτώσεις έλλειψης στρατηγικής σε μια προσπάθεια να προσδώσουν ρεαλισμό σε χιμαιρικές επιδιώξεις, χωρίς όμως να το επιτυγχάνουν.³³

Οι τόκοι έχουν ανοδική τάση ως ποσοστό του ΑΕΠ πριν την πτώχευση του 1843, αλλά αυτό οφείλεται στην πτώση του ονομαστικού ΑΕΠ λόγω αποπληθωρισμού, ενώ στις κρίσεις του 1893 και του 1932 οι τόκοι μειώνονται αισθητά. Σε καμμία πτώχευση το κυρίως χρέος δεν διαγράφεται.

³¹ Κοκκινάκης (1999, σ. 231)

³² Beaton (2019, 208-209). Η επιστράτευση επαναλαμβάνεται το 1881 επειδή η Τουρκία δεν ήθελε να συμμορφωθεί.

³³ Όπως έχει καταδειχθεί ανά τους αιώνες, από την Σικελική εκστρατεία των Αθηναίων έως την εισβολή των ΗΠΑ στο Βιετνάμ.

4.3. Η νεότερη περίοδος

Κατά την νεότερη περίοδο, ο δείκτης πίεσης κινείται πολύ χαμηλότερα και βρίσκεται κατά μέσο όρο στο 44% των φορολογικών εσόδων. Εμφανίζει όμως μια ριζική αλλαγή στην σύνθεση του από το 1975 και μετά. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, οι στρατιωτικές δαπάνες υποχωρούν από το 30% στο 20% των φορολογικών εσόδων, αλλά ανέρχονται πάλι μετά το 1967 για να ικανοποιήσουν το γόητρο της χούντας. Όμως οι αυξημένες δαπάνες δεν αποτρέπουν την ήττα του ελληνικού στρατού στην Κύπρο το 1974. Ακολουθεί μια δεκαετία ενίσχυσης της αμυντικής ικανότητας, μετά την οποία σταδιακά αποκλιμακώνονται και πέφτουν κάτω του 15% των φορολογικών εσόδων, (Διάγραμμα 6B).

Αντίθετη πορεία ακολουθούν οι τόκοι. Την δεκαετία του 1960 είναι χαμηλοί, επί δικτατορίας όμως αρχίζουν σταδιακά να αυξάνονται καθώς διευρύνεται το εξωτερικό χρέος. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι τόκοι εκτοξεύονται λόγω της συσσώρευσης χρέους και το 1994 κάνουν τον δείκτη πίεσης να ξεπεράσει το 80%. Προκαλείται κερδοσκοπική επίθεση με κίνδυνο κατάρρευσης της Δραχμής, αλλά στο τέλος αναχαιτίζεται με ένα συνδυασμό υψηλών επιτοκίων και κεφαλαιακών ελέγχων. Οι δαπάνες τόκων αποκλιμακώνονται μόνο καθ' οδόν προς την ένταξη στο ευρώ, ανεβαίνουν όμως και πάλι το 2008 όταν η χρηματοπιστωτική κρίση προκαλεί αιφνίδια ανακοπή της ρευστότητας.

Ο δείκτης αποσυμπιέζεται μετά το 2012, εξαιτίας μιας ορθής και μιας λαθεμένης πολιτικής: η μία ήταν το «κούρεμα» του χρέους προς τον ιδιωτικό τομέα αλλά κυρίως οι ρυθμίσεις μετάθεσης των αποπληρωμών και των επιτοκίων του απομένοντος χρέους προς τον επίσημο τομέα που επέφεραν σημαντική μείωση στο κόστος εξυπηρέτησης.³⁴ Η επικίνδυνη επιλογή ήταν οι εκτεταμένες περικοπές στρατιωτικών δαπανών, σε μια περίοδο αναζωπύρωσης των γεωπολιτικών εντάσεων στην ευρύτερη περιοχή και ειδικότερα με την Τουρκία. Το 2009, οι αμυντικές δαπάνες ήταν το 15% των φορολογικών εσόδων αλλά μια δεκαετία αργότερα είχαν καταρρακωθεί κάτω του 10%, με καίριες επιπτώσεις στο αξιόμαχο των ενόπλων δυνάμεων.³⁵

³⁴ Τα λεγόμενα PSI (Private Sector Involvement) και OSI (Official Sector Involvement) αντιστοίχως.

³⁵ Όταν για παράδειγμα ξέσπασε η προσφυγική κρίση του 2015, τα περισσότερα σκάφη περιπολίας στο Αιγαίο ήταν ακινητοποιημένα λόγω βλαβών.

5. Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΣΤΡΕΒΛΩΣΗ

5.1. Η κληρονομική έχθρα

Όταν το 1828 έρχεται ο Καποδίστριας, βρίσκει μια χώρα χωρίς οργανωμένο κράτος και χωρίς κρατικά έσοδα. Με τις εμπορευματικές σχέσεις αδύναμες και ευμετάβλητες, δεν υπάρχει οργανική διασύνδεση με το διεθνές σύστημα και για αυτό επιδιώκει να αντλήσει κεφάλαια από τις εγχώριες αποταμιεύσεις με την έκδοση δύο ομολογιακών δανείων από την νεοσύστατη Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα. Όταν και αυτά αποτυγχάνουν, προσπαθεί να καθιερώσει ένα πιο σύγχρονο φορολογικό σύστημα ώστε να χρηματοδοτήσει βασικές λειτουργίες του κράτους στο εσωτερικό αλλά και την πιστωτική αξιοπιστία της χώρας να αναστηλώσει στο εξωτερικό.

Μέχρι τότε οι φόροι στην αγροτική παραγωγή υπολογίζονται με την δεκάτη και συλλέγονται σε είδος από τους «φορατζήδες» που συχνά μετατρέπονται σε διώκτες των παραγωγών. Για να περιορίσει το κύκλωμα των μεσαζόντων, ο Καποδίστριας απαγορεύει την υπενοικίαση των φόρων που αυξάνει υπερβολικά το φορολογικό βάρος, ενώ η καταβολή της δεκάτης προβλέπεται να γίνεται πλέον εγγρήματη για να περιοριστεί η αυθαίρετη εκτίμηση και λεηλασία της σοδειάς. Με την εισαγωγή νέων φόρων επιχειρεί να ενισχύσει την φορολογική ισονομία χωρίς προνόμια και εξαιρέσεις. Θέτει έτσι σε κίνηση μια διαδικασία φορολογικής έχθρας προς το κράτος από πολλές ετερόκλητες ομάδες, όπως οι έμποροι που δεν ήθελαν δασμούς, οι πλούχιοντες που επιμένουν στην απαλλαγή τους, ακόμα και τα νησιά διεκδικούν τα προνόμια που είχαν αποσπάσει τον προηγούμενο αιώνα από την Υψηλή Πύλη.

Μερικά γεγονότα είναι αξιομνημόνευτα, τόσο γιατί εξέθρεψαν ένα αντιφορολογικό κίνημα επί πολλές δεκαετίες, όσο και γιατί μερικές αντιλήψεις έχουν εμποτίσει την δημόσια σφαίρα ακόμα και σήμερα. Το 1830 οι έμποροι της Σύρου ξεγεύονται εναντίον της επιβολής φορολογίας στο εξωτερικό εμπόριο, ενώ στην Νότια Πελοπόννησο οι πλούχιοντες οργανώνουν επιδρομές και αρπάζουν τους φόρους από τις αποθήκες. Τον επόμενο χρόνο, η φορολογική αντίσταση συνεχίζεται με την ανταρσία στον Πόρο επικεφαλής μάλιστα της οποίας τέθηκε ο Μιαούλης. Αν και είχε διοριστεί διοικητής του στόλου από τον ίδιο τον Καποδίστρια, έδωσε εντολή να καούν τέσσερα πολεμικά πλοία μεταξύ των οποίων και εκείνα που είχαν

αγοραστεί με το δάνειο του 1825. Ο Μιαούλης μένει ατιμώρητος, αλλά λίγους μήνες αργότερα δολοφονείται ο Καποδίστριας από τις οικογένειες των φοροφυγάδων της Μάνης. Επί ένα και πλέον έτος επικρατεί χάος, η φορολογική μεταρρύθμιση καταρρέει και παρομοίως τα έσοδα.

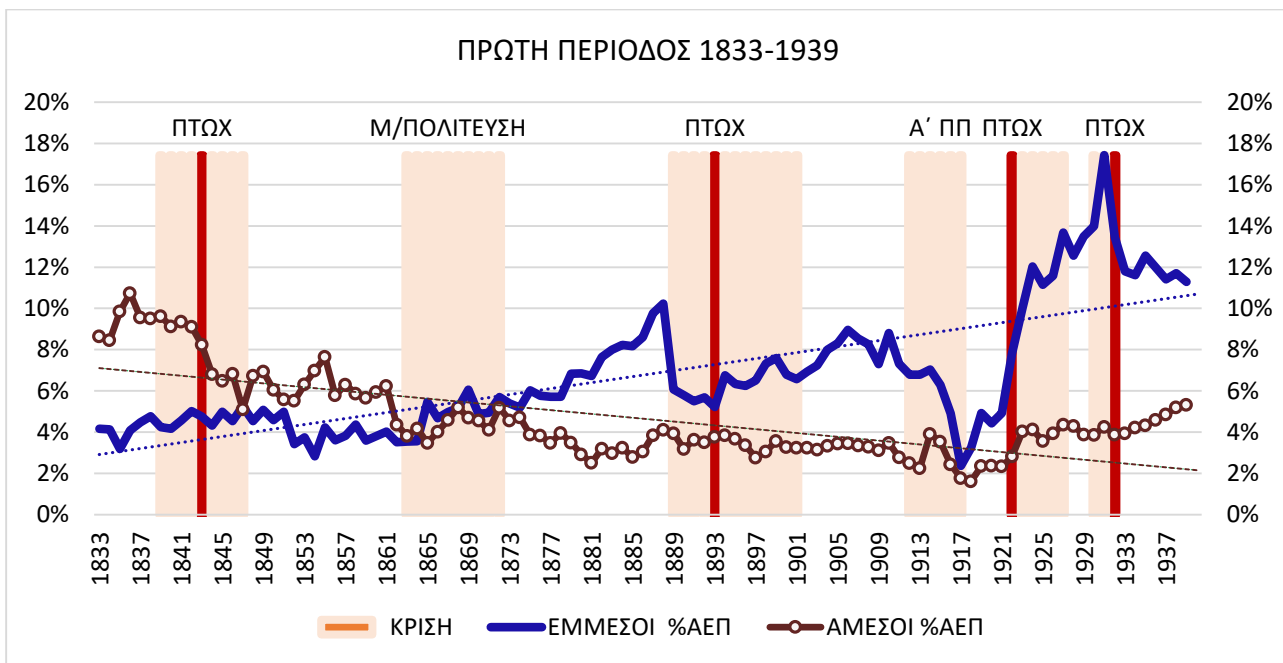
Όταν φτάνουν οι Βαυαροί το 1833, οι άμεσοι φόροι εξακολουθούν να συλλέγονται μέσω της δεκάτης και κυμαίνονται όντως γύρω στο 10% του ΑΕΠ, ενώ η έμμεση φορολογία βρίσκεται στο ήμισυ. Από την πρώτη χρονιά ξεσπά ένα νέο κύμα φορολογικών εξεγέρσεων σε πολλές περιοχές της χώρας, αυτή την φορά όμως διαρκεί πολύ περισσότερο έως το 1840 και συχνά παίρνει ένοπλη μορφή.³⁶ Η θέσπιση μιας σειράς νέων φόρων – όπως του έγγειου, της επικαρπίας και των οικοδομών – εντείνει την αντίσταση των υπόχρεων και τα κρατικά έσοδα καταρρέουν. Ταυτόχρονα οι δαπάνες διογκώνονται από την στρατιά των Βαυαρών και τις πολυτελείς συνήθειες της Αυλής.³⁷ Αναπόφευκτα, το Βασίλειο της Ελλάδος δυσκολεύεται να εξυπηρετήσει το δάνειο του 1833 που είχε λάβει ως προίκα για την ίδρυση του και τελικά στις αρχές του 1843 καταφεύγει στην πρώτη επίσημη στάση πληρωμών.

5.2. Η ασύμμετρη φορολογία

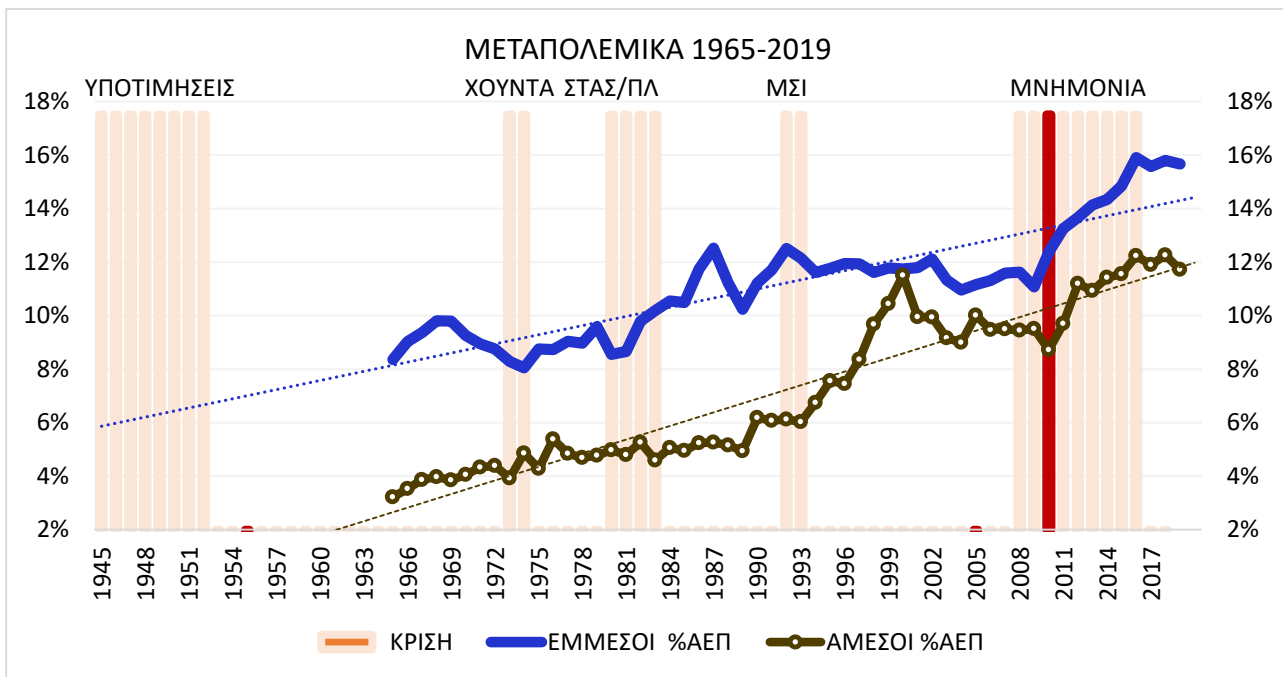
Ως εγγυήτριες δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία αντιδρούν έντονα και πιέζουν για αύξηση των εσόδων αλλά, όπως δείχνει το Διάγραμμα 7Α, οι άμεσοι φόροι συνεχίζουν να μειώνονται και το 1847 πέφτουν στο 5,1% του ΑΕΠ. Οι συζητούμενες περικοπές μισθών εξοργίζουν τους στρατιωτικούς και εκδηλώνεται το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου με το αίτημα Συντάγματος. Το δικαίωμα ψήφου αποδεσμεύεται από τις απαιτήσεις ιδιοκτησίας και διεξάγονται οι πρώτες εκλογές για ανάδειξη της Βουλής. Η προσπάθεια προεταιρισμού ψήφων θέτει σε κίνηση ένα μηχανισμό φορολογικής εύνοιας που προσπαθεί να αποφύγει την άμεση επιβάρυνση των κατά τεκμήριο εχόντων.

³⁶ Εκτενής περιγραφή των φορολογικών εξεγέρσεων της περιόδου γίνεται από τον Κωστή (2013, σελ. 208-212).

³⁷ Ο Ανδρεάδης (1925, σ. 45) θεωρεί τα «έξοδα της περιττά και γελοία».

(Α) Πρώτη περίοδος 1833-1939.

(Β) Μεταπολεμικά 1965-2019

Διάγραμμα 7. Άμεσοι και Έμμεσοι Φόροι ως % ΑΕΠ
 Πηγές: SEEMHN (2014). OECD, Ameco.

Η Αγγλία απειλεί ότι θα αποκλείσει τα ελληνικά λιμάνια, πράγμα που τελικά κάνει το 1850 με αφορμή την κυριότητα δύο μικρών νησίδων και την απαίτηση αποζημίωσης ενός κτηματία. Το επεισόδιο αποτελεί *πρελούδιο* για τον επόμενο αποκλεισμό 1854-1857, αυτή την φορά με συμμετοχή και της Γαλλίας με στόχο να κρατήσουν την Ελλάδα εκτός συμμετοχής στον Κριμαϊκό πόλεμο. Οι συγκρούσεις τελειώνουν το 1857, αλλά οι κανονιοφόροι παραμένουν και η πολιορκία λύνεται μόνο όταν η Ελλάδα αποδέχεται μια διεθνή επιτροπή ελέγχου.

Μερικά χρόνια μετά, ψηφίζεται το πολύ πιο φιλελεύθερο Σύνταγμα του 1864, η ψήφος γίνεται καθολική (για τους άνδρες) και εισάγεται η τεχνολογία με τα σφαιρίδια που μειώνει τις πιθανότητες νοθείας και εξαγοράς.

Σε συνθήκες αύξουσας ελευθερίας επιλογών και δικαιωμάτων, θα περίμενε κανείς ότι οι κυβερνήσεις θα αξιοποιούσαν την ευκαιρία για να θεμελιώσουν ένα πιο αποτελεσματικό και δικαιότερο φορολογικό σύστημα που θα βασιζόταν στην αποκοινού ανάληψη βαρών κατ' αναλογία των δυνατοτήτων τους. Άλλωστε την περίοδο εκείνη υπήρχε πληθώρα διακηρύξεων για την δικαιότερη οργάνωση των κοινωνιών, όχι μόνο στις ανεπτυγμένες χώρες αλλά και στην Ελλάδα.³⁸

Δεν βρίσκουν απήγηση και, ως αποτέλεσμα, οι άμεσοι φόροι κατακυλούν διαρκώς, αλλά οι παρεμβάσεις να τους ανορθώσουν είναι αραιές και άτολμες. Η επιβολή φορολογίας κερδών το 1877 και η κλιμακωτή φορολογία εισοδήματος το 1909 βελτιώνουν ελάχιστα και μόνο προσωρινά τα άμεσα έσοδα, τα οποία πέφτουν κάτω του 2% του ΑΕΠ το 1918. Την επόμενη χρονιά η κυβέρνηση Βενιζέλου προχωρεί σε ριζική μεταρρύθμιση της φορολογίας εισοδήματος εισάγοντας κλιμάκια και επτά κατηγορίες προελεύσεως και έκτοτε οι άμεσοι φόροι ανέρχονται σταδιακά στο 5% του ΑΕΠ μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε.

³⁸ Για παράδειγμα, ο Ι. Α. Σούτσος – ένας από τους πρώτους ακαδημαϊκούς οικονομολόγους – προτείνει την κατάργηση των δασμών στις εξαγωγές, την φορολόγηση της «καθαρής προσόδου» ώστε να εκπίπτουν τα έξοδα παραγωγής των αγροτών και την συμμετοχή στα βάρη των εύπορων αλλά «μηδόλως φορολογουμένων» ομάδων. Βλέπε την εργασία Psalidopoulos & Stassinopoulos, (2009).

5.3. Χαμηλό εκδοτικό όφελος

Αναπόφευκτα, η φορολογική σπουδή μεταφέρεται στους έμμεσους φόρους, αλλά και εκεί ακόμα η κατανομή γίνεται δυσανάλογη εις βάρος των φτωχότερων. Θεωρητικά, η αδυναμία εξεύρεσης κρατικών εσόδων σε μια οικονομία θα μπορούσε να μετριαστεί από την είσπραξη του λεγόμενου εκδοτικού οφέλους (seigniorage) που προκύπτει από την ανάγκη διακράτησης χρήματος και συνιστά μια αφανή έμμεση φορολογία. Όμως κατά το μεγαλύτερο διάστημα της πρώτης περιόδου αυτό δεν συνέβη στην Ελλάδα, επειδή το εκδοτικό όφελος υπήρξε ισχύο και ακανόνιστο για τρεις λόγους:

Πρώτον, ο εγγρηματισμός της οικονομίας –και κατ’ επέκταση η ζήτηση χρήματος– ήταν για πολλές δεκαετίες περιορισμένος, λόγω των αρχαϊκών συνθηκών που επικρατούσαν σε πολλούς κλάδους και περιοχές της χώρας.

Δεύτερον, το εκδοτικό όφελος είχε εκχωρηθεί στις εκδοτικές τράπεζες, οι οποίες ήταν υποχρεωμένες μικρό μόνο μέρος του κέρδους να αποδίδουν στο κράτος.³⁹ Ακόμα λοιπόν και όταν το εκδοτικό όφελος γινόταν σημαντικό λόγω ανόδου του πληθωρισμού, η ανακούφιση που προκαλούσε στα δημόσια έσοδα ήταν μικρής έκτασης.⁴⁰

Τρίτον και σημαντικότερο, εξαιτίας του διμεταλλικού νομισματικού καθεστώτος που επελέγη με αποτέλεσμα να επικρατεί χαμηλός πληθωρισμός και σταθερές ισοτιμίες με τα άλλα νομίσματα που επίσης αγκυρώνονται σε παρόμοια μέταλλα. Κατά την περίοδο 1852-1915, ο μέσος ρυθμός πληθωρισμού στην Ελλάδα είναι μόλις 0,8% ετησίως και αυτός είναι ο λόγος που μέχρι τότε δεν εκδηλώνονται ονομαστικές κρίσεις, όπως φάνηκε στο Διάγραμμα 3Α.

³⁹ Με βάση τον νόμο ΩΕΖ/1880, η Εθνική ήταν υποχρεωμένη να καταβάλει στην κυβέρνηση το τεταρτημόριο των κερδών από το δικαίωμα κυκλοφορίας. Η αναφορά γίνεται στο Γκίκας & Πρόντζας (2011Α, σπ. 129).

⁴⁰ Η μόνη περίοδος σοβαρής άντλησης εκδοτικού οφέλους είναι το 1919-1923, όταν ο πληθωρισμός εκτινάσσεται και μένει σε υψηλά επίπεδα μετά την εγκατάλειψη του Κανόνα Χρυσού και τις μεγάλες υποτιμήσεις που ακολουθούν. Με την διπλή διχοτόμηση των χαρτονομισμάτων το 1922 και 1926, η ζήτηση χρήματος συρρικνώνεται και το όφελος παραμένει χαμηλό έως το τέλος της περιόδου.

Είναι ενδιαφέρον ότι την ίδια περίοδο που η Ελλάδα εισέρχεται στην ΛΝΕ, η Ισπανία αποφεύγει την πλήρη ένταξη στον Κανόνα Χρυσού για να έχει το περιθώριο κάλυψης μέρους του δημοσιονομικού ελλείμματος με έκδοση χρήματος. Η επιλογή της αυτή παραμένει ακόμα και σήμερα ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα: Μερικοί θεωρούν ότι ωφελήθηκε βραχυχρόνια από τις κατά καιρούς υποτιμήσεις του εθνικού νομίσματος και το συνεπαγόμενο εκδοτικό όφελος.⁴¹ Άλλες μελέτες όμως επισημαίνουν ότι τελικά αυτό είχε αρνητικό αποτέλεσμα στον μακροχρόνιο ρυθμό μεγέθυνσης λόγω της μη-προσέλκυσης κεφαλαίων και του υψηλού επιτοκίου δανεισμού που αντιμετώπιζε στις διεθνείς αγορές.⁴²

Αν ληφθεί υπόψη ότι η Ισπανική οικονομία είχε πολύ πιο ανεπτυγμένο επίπεδο εγχρήματων συναλλαγών και πολύ μεγαλύτερο βάθος και μέγεθος δραστηριότητας, αλλά παρόλα αυτά η αυτόνομη νομισματική πολιτική δεν την ωφέλησε ιδιαίτερα, είναι προφανές ότι μάλλον δεν θα αποτελούσε επιτυχή επιλογή ούτε για την Ελλάδα. Κατά πάσα εύλογη πιθανότητα, η χώρα θα ερχόταν αντιμέτωπη με διαδοχικά κύματα πληθωρισμού θυμίζοντας αρκετά το μοντέλο και τις καταρρεύσεις των χωρών της Λατινικής Αμερικής.

Άρα η μοναδική διαθέσιμη εναλλακτική ήταν η θεμελίωση ενός αξιόπιστου φορολογικού πλαισίου για να τροφοδοτεί με έσοδα τις υποχρεώσεις του κράτους και να εγγυάται την αποπληρωμή των τόκων. Είδαμε όμως ότι κάτι τέτοιο είχε ήδη αποτύχει να οργανωθεί στο πεδίο των άμεσων φόρων και της παραγωγής και απέμενε μόνο η φορολογία κατανάλωσης που θα προκαλούσε πολύ περισσότερα προβλήματα από όσα θα έλυne.⁴³

⁴¹ Για μια περιγραφή του ζητήματος, βλέπε Sabate et al. (2006).

⁴² Ο Martin-Acena (2017) επισημαίνει ότι η μη-σύνδεση με τον Κανόνα Χρυσού σε συνδυασμό με την επιμονή της Ισπανίας να διατηρήσει την μετατρεψιμότητα μέχρι το 1883 την απομόνωσε από τις άλλες οικονομίες, ανέβασε πολύ τα επιτόκια και έβλαψε την ανάπτυξη. Οι Tortella et al (2013) περιγράφουν την επιλογή αυτή ως την αιτία της μακράς υστέρησης κατά την νεότερη περίοδο.

⁴³ Κατά κάποιον τρόπο, οι δύο φορολογίες μοιάζουν με την εξόρυξη ενός κοιτάσματος σε ορυχείο. Οι άμεσοι βγαίνουν σε χαμηλό ύψος από την βάση της στοάς και δεν αποτελούν άμεσο κίνδυνο κατακρήμνισης. Οι έμμεσοι από ψηλότερο σημείο βγαίνουν ίσως πιο εύκολα αλλά μπορεί να καταρρεύσει όλο το οικοδόμημα.

5.4. Η φορολογία κατανάλωσης

Από το 1864 και μετά οι έμμεσοι φόροι κατανάλωσης αυξάνονται συνεχώς και σε μια δεκαετία ξεπερνούν τους άμεσους φόρους εισοδήματος. Το μεγάλο άλμα συντελείται όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης εδραιώνει την κυβέρνηση του και μετά το 1882 δρομολογεί ένα ευρύ πρόγραμμα συγκοινωνιακών υποδομών, αλλά και στρατιωτικών εξοπλισμών. Ως κύριο μέσον για την τάχιση εξεύρεση πόρων, επιλέγει την επιβολή σφραγίδας έμμεσων φόρων και σε πολύ μικρότερο βαθμό την αύξηση κάποιων άμεσων. Ένα δεύτερο κύμα επιβαρύνσεων έρχεται μετά τις εκλογές του 1887 και εκτινάσσει την έμμεση φορολογία στο 10% του ΑΕΠ, έναντι 4% της άμεσης.

Η υπερφορολόγηση προκαλεί μεγάλη δυσαρέσκεια, ο Τρικούπης παθαίνει πανωλεθρία στις εκλογές του 1890 και πολλοί φόροι καταργούνται πάραυτα. Όμως τα έσοδα που χάνονται δεν αναπληρώνονται, η εξυπηρέτηση των δανείων καθυστερεί και τελικά το 1893 η χώρα κηρύσσει πτώχευση. Οι διαπραγματεύσεις με τους πιστωτές είναι μακρόσυρτες και η θέση της Ελλάδος επιδεινώνεται περαιτέρω από την ταπεινωτική ήττα στον πόλεμο του 1897 και τις αποζημιώσεις που πρέπει να πληρώσει στην Τουρκία για να ξαναπάρει την Θεσσαλία που μόλις έχασε.⁴⁴ Για να βρει δάνεια, η κυβέρνηση τελικά το 1898 αποδέχεται την κατά προτεραιότητα δέσμευση των εσόδων για τις πληρωμές τόκων και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο.⁴⁵ Επειδή η ύφεση συμπιέζει τους άμεσους φόρους, η συσσώρευση των εσόδων επιλέγεται – άλλη μια φορά - να γίνει με αυξήσεις στην έμμεση φορολογία, διαμορφώνοντας έκτοτε ένα δόγμα που εφαρμόζεται ανελλιπώς σε όσες κρίσεις εκδηλώνεται χρεοκοπία και χρειάζεται ταχεία δημοσιονομική ανάταξη.

Μόνη και προσωρινή εξαίρεση στο δόγμα αυτό παρατηρήθηκε κατά την πολεμική οικονομική κρίση 1913-1918 όταν τα έσοδα των έμμεσων φόρων περιορίζονται αρχικά λόγω της διάλυσης των μηχανισμών είσπραξης στην διάρκεια του Διχασμού και αργότερα όταν το 1916-1917 Αγγλία και Γαλλία καταλαμβάνουν τον Πειραιά

⁴⁴ Η μεγαλύτερη κατακραυγή εναντίον της Ελλάδος σημειώνεται στον Γερμανικό τύπο, (Roos, 2019, σ. 102). Οι πιστωτές επικρίνουν σφοδρά την Ελλάδα για την «αποτυχία συλλογής φόρων, τις υπερβολές στις δαπάνες και την απουσία μεταρρυθμίσεων», (στο ίδιο, σ. 102).

⁴⁵ Για μια εμπειριστατωμένη ανάλυση, βλέπε Λαζαρέτου (2013).

και εισβάλουν στην Αθήνα.⁴⁶ Τα τελωνεία κλείνουν και το εμπόριο περιορίζεται δραστικά από τις ένοπλες συγκρούσεις με αποτέλεσμα οι έμμεσοι φόροι να καταρρεύσουν.⁴⁷ Επανέρχονται όμως δριμύτεροι μετά τον Α΄ ΠΠ και αποτελούν το κύριο εισπρακτικό εργαλείο στην διάρκεια της κρίσης μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Επειδή το νόμισμα έχει καταρρεύσει και ο πληθωρισμός φουντώνει, οι επιβαρύνσεις από τους έμμεσους φόρους αυξάνουν κατακόρυφα και το 1927 τα αντίστοιχα έσοδα πλησιάζουν το 14% του ΑΕΠ.

Όμως ακόμα δεν έχουν κτυπήσει «ταβάνι». Όταν το 1931, η κυβέρνηση Βενιζέλου αναζητεί απεγνωσμένα έσοδα για να αποκρούσει την κερδοσκοπική επίθεση εναντίον της Δραχμής, πάλι στους έμμεσους φόρους καταφεύγει που ξεπερνούν το 17% του ΑΕΠ, το υψηλότερο ποσοστό που είχαν ποτέ στα 200 χρόνια ελληνικού κράτους.

5.5. Η νεότερη περίοδος

Μεταπολεμικά, τα φορολογικά έσοδα παριστάνονται στο Διάγραμμα 7B. Η διαδρομή είναι ανοδική και για τις δύο κατηγορίες φόρων αλλά χωρίς τις έντονες αυξομειώσεις που είχαν προπολεμικά. Στην σύντομη κρίση 1973-1974, απλώς ανακόπτεται μια πορεία αποκλιμάκωσης των έμμεσων φόρων και το μερίδιο τους προς ΑΕΠ γίνεται ξανά ανοδικό λόγω του μεγάλου πληθωρισμού. Στις περιόδους στασιμοπληθωρισμού 1980-1987 και 1990-1993, η σημαντική άνοδος της έμμεσης φορολογίας προκαλείται πάλι από τον διψήφιο πληθωρισμό, αλλά επίσης και από την εισαγωγή του ΦΠΑ λόγω εναρμόνισης με την Ενιαία Αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Κατά την περίοδο ένταξης της Ελλάδας στην ΟΝΕ γίνεται προσπάθεια να αυξηθεί η αναλογία άμεσων προς έμμεσους φόρους, ώστε το φορολογικό σύστημα να γίνει κοινωνικά δικαιότερο. Παράλληλα όμως η ανασύνθεση εξυπηρετεί και την πολιτική στόχευση εκείνης της περιόδου. Καθώς τα κριτήρια σύγκλισης απαιτούν

⁴⁶ Στόχος τους ήταν η Ελλάδα να στραφεί εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων, όπως υποστήριζε ο Βενιζέλος αλλά αντιδρούσε ο Κωνσταντίνος, βλέπε Μαυρογορδάτος (2016, σ. 103). Παρά την έλλειψη τροφίμων που είχε προκαλέσει ο αποκλεισμός, οι φιλοβασιλικοί οπαδοί προσπαθούσαν να φανούν απτόητοι με το σύνθημα «ψωμί, ελιά και Κώτσο βασιλιά».

⁴⁷ Η έλλειψη τροφίμων σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη αγρών λόγω επιστράτευσης προκαλεί ακόμα και λιμό σε πολλές περιοχές. Βλέπε Κωστής (2018, σ. 41).

παράλληλη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του πληθωρισμού, η κυβέρνηση επιλέγει να αυξήσει τα έσοδα με την φορολόγηση μεγάλης περιουσίας αλλά ταυτόχρονα και να περικόψει τον ΦΠΑ ώστε να επιφέρει μια γρήγορη αποκλιμάκωση των τιμών. Έκτοτε η σύνθεση άμεσων και έμμεσων φόρων παραμένει σχετικά σταθερή έως την εκδήλωση της χρηματοπιστωτικής κρίσης.

Το δόγμα των έμμεσων φόρων επιστρέφει δυναμικά όταν το 2010 η Ελλάδα καταφεύγει στην δανειακή διάσωση για να αποφύγει την ανοιχτή χρεοκοπία. Και στα τρία Μνημόνια που ακολουθούν, οι συντάκτες τους υποδεικνύουν ως κύριο εργαλείο δημοσιονομικής διόρθωσης πάλι την αύξηση της έμμεσης φορολογίας, η οποία προκαλεί σοβαρή διεύρυνση των ανισοτήτων εις βάρος των πιο χαμηλών εισοδημάτων.⁴⁸ Ο ΦΠΑ ανέρχεται από 18% στο 23% το 2012 και στο 24% το 2016, ενώ τα έσοδα του φτάνουν στο 16% του ΑΕΠ. Αντίθετα, η συλλογή άμεσων φόρων παραμελείται και τα δύο πρώτα χρόνια προσαρμογής εξασθενεί σημαντικά.⁴⁹

Βελτιώνεται κάπως μόνο μετά το 2012 όταν εφαρμόζονται τα δύο επόμενα Μνημόνια, χωρίς όμως να ανατρέπεται η ετεροβαρής σύνθεση των εσόδων και Όπως είχε συμβεί και σε προηγούμενες κρίσεις, η ασύμμετρη αυτή επέκταση της φορολογίας επιτείνει την ύφεση στην οικονομία. Ο λόγος είναι ότι η αύξηση των έμμεσων φόρων είναι μηχανισμός που πλήττει δυσανάλογα το εισόδημα των πιο φτωχών νοικοκυριών επειδή δεν διαθέτουν αποταμιεύσεις για να εξομαλύνουν τις περικοπές κατανάλωσης. Το αποτέλεσμα είναι ο κλονισμός της συνολικής ζήτησης που παρασύρει πτωτικά όλη την οικονομία.⁵⁰

⁴⁸ Στα συμπεράσματα αυτά καταλήγουν δύο πρόσφατες μελέτες, Γιαννίτσης & Ζωγραφάκης (2016) και Karlanoglou & Rapanos (2018).

⁴⁹ Το 2011, η κυβέρνηση για να πιέσει τους φορολογούμενους να ζητούν αποδείξεις καθόρισε το αφορολόγητο ανάλογα με τον τζίρο που αντιπροσώπευαν. Όσοι μάζεψαν πολλές αποδείξεις έτυχαν μεγάλων φοροαπαλλαγών ενώ τα εισοδήματά τους του 2010 πρακτικά δεν είχαν περικοπεί. Τα άμεσα φορολογικά έσοδα κατέρρευσαν κατά -17%, μια από τις μεγαλύτερες φοροελαφρύνσεις παρότι σε περίοδο κρίσης. Ως αντιστάθμιση, οι έμμεσοι φόροι αυξήθηκαν έτι περαιτέρω.

⁵⁰ Σε πιο τεχνικό επίπεδο, η χαμηλή ροπή αποταμίευσης οδηγεί σε μεγαλύτερες τιμές τον λεγόμενο πολλαπλασιαστή δημοσιονομικής πολιτικής. Το ΔΝΤ είχε προτρέξει να ανακοινώσει ότι οι πολλαπλασιαστές ζήτησης είναι μικροί και η ελληνική οικονομία θα επέστρεφε γρήγορα σε τροχιά ανάπτυξης (rebound). Όταν φάνηκε το εύρος της ύφεσης που προκλήθηκε, η θεωρία κατέρρευσε και ανασκευάστηκε από τους Blanchard & Leigh (2013).

6. ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΔΡΑΝΕΙΑ

6.1. Ψηφοθηρικές σκοπιμότητες

Από τις απαρχές του ελληνικού κράτους, η κατάστρωση του προϋπολογισμού – και ακόμα περισσότερο η εκτέλεση του - ακολουθούσε μια μακρόσυρτη διαδικασία μικροπολιτικής διαπραγμάτευσης και ενσωμάτωσης όσων δαπανών θεωρούνταν καίριες για την επιβίωση της κυβέρνησης και του πολιτικού συστήματος γενικότερα. Η προσπάθεια συλλογής των εσόδων που θα τις χρηματοδοτούσαν ξεκινούσε εκ των υστέρων και ήταν σχεδόν πάντα ατελέσφορη, με αποτέλεσμα την μόνιμη δημιουργία ελλειμμάτων και την αναζήτηση δανείων για να καλυφθούν. Σε ένα τέτοιο κλίμα, ο εκ των προτέρων φορολογικός σχεδιασμός είχε παραμείνει κάτι το άγνωστο.

Οι δημοσιονομικές παθογένειες αυξάνονται καθώς η καθολική ψηφοφορία δίνει κίνητρο στα κόμματα να οργανώσουν τον προσεταιρισμό των ψήφων διαφόρων ομάδων – και προεχόντως των αγροτών – με αντάλλαγμα κάποια φορολογική ελάφρυνση. Μια πρόσφατη ανάλυση δείχνει ότι σε όλο τον 19^ο αιώνα υπήρχε μια καθοδική τάση των άμεσων φόρων αγροτικής παραγωγής και μία συμμετρική ανοδική πορεία των έμμεσων φόρων κατανάλωσης. Οι αγρότες απέφευγαν τους δεύτερους μέσω της ιδιοπαραγωγής και το βάρος έφεραν κυρίως οι αστικοί πληθυσμοί.⁵¹ Παράλληλα, οι δυσκολίες ακριβούς πιστοποίησης και είσπραξης των άμεσων φόρων έδινε την ευελιξία στο πολιτικό σύστημα να προβαίνει σε διακριτικές εκδουλεύσεις για να ενισχύει την απήχηση του. Όπως επισημαίνει ο Hering (2006, σ. 452):

[To 1867] οι καθυστερήσεις στην είσπραξη φορολογικών εσόδων δεν οφείλονταν μόνο στην αδυναμία πληρωμής μικροϊδιοκτητών, κακές σοδειές κλπ. Η κυβέρνηση είχε την νομική δυνατότητα να χορηγήσει παράταση πληρωμής σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Αυτό το μέσο το χρησιμοποιούσε για πιέσεις, εξαγορά ψήφων κλπ.

Ανάλογα φαινόμενα πελατειακής διαχείρισης των φόρων όπως και τον 19^ο αιώνα επιβίωσαν και την μεταπολεμική περίοδο. Χρησιμοποιώντας μηνιαία στοιχεία

⁵¹ Βλέπε την μελέτη (Kammas & Sarantides, 2020, Fig. 1). Ο Κωστής (2006) θεωρεί ότι το εκλογικό κίνητρο υπήρχε μεν, αλλά χωρίς να είναι το κυρίαρχο.

έμμεσης φορολογίας της περιόδου 1974-2009, μια πρόσφατη έρευνα διαπίστωσε ότι οι εισπράξεις του διμήνου γύρω από τις εκλογές είναι σχεδόν πάντα χαμηλότερες από το ίδιους μήνες στα γειτονικά έτη.⁵² Η πτώση σε συνδυασμό με την χαλάρωση των ελέγχων την ίδια περίοδο σηματοδοτεί μια εύνοια προς συγκεκριμένες ομάδες ως δέλεαρ ψήφου. Η εικόνα της φορολογικής αποστροφής διανθίζεται από βίαια περιστατικά που κατά καιρούς εκδηλώνονται εναντίον των κλιμακίων φορολογικών ελέγχων σε διάφορες περιοχές της χώρας, ιδίως μάλιστα σε τουριστικά νησιά.⁵³

6.2. Πολιτικές προτεραιότητες

Εκτός από την φορολογική μεταρρύθμιση, ένα σταθερό κι αξιόπιστο δημοσιονομικό πλαίσιο, θα απαιτούσε επίσης τον μακροχρόνιο προγραμματισμό και αξιολόγηση των δαπανών, καθώς και την ιεράρχηση της προτεραιότητας ανάμεσα σε αυτές και τον στόχο φορολογικών εσόδων. Οι μεν δαπάνες μείζονος εθνικής και κοινωνικής σημασίας θα έπρεπε να προγραμματίζονται σε μακροχρόνια βάση, ενώ όσες κάλυπταν τρέχουσες και όχι ιδιαίτερα πειστικές ανάγκες θα ήταν υποχρεωμένες να προσαρμόζονται με ευελιξία στο πλαίσιο που καθόριζε ο σχεδιασμός και η εκάστοτε απόδοση των εσόδων. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη στην Ελλάδα και συστηματικά το απέφευγε το πολιτικό σύστημα γιατί δεν μπορούσε να το διαχειριστεί. Έτσι πολλές δαπάνες συνέχιζαν να εκταμιεύονται γιατί κανείς δεν βρισκόταν να αντιδράσει. Αν για παράδειγμα μια δράση είχε ήδη αναληφθεί με κάποια απόφαση, τυχόν περικοπή της διέτρεχε τον κίνδυνο να καταπέσει νομικά. Ακόμα και αν απλώς βασιζόταν σε κάποια υπόσχεση, η άρνηση της θα προκαλούσε την δυσμένεια όσων την ανέμεναν, πολιτικά επίσης ανεπιθύμητο.

Επειδή τα έσοδα δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην συνεχή επέκταση των απαιτήσεων,⁵⁴ ανέκυπταν διαρκείς τριβές που συχνά κατέληγαν σε μείζον θέμα της

⁵² Skouras & Christodoulakis (2014).

⁵³ Συνήθως τα περιστατικά είναι ατομικά, αλλά καμιά φορά μαζικοποιούνται. Το 2012 στην Ύδρα, οι κάτοικοι επιτέθηκαν στο αστυνομικό τμήμα όπου κατέφυγε το κλιμάκιο ελέγχου αλλά επίσης και στο πλοίο που τους μετέφερε στο νησί. Βλέπε Καθημερινή και flash.gr (22/8/2012).

⁵⁴ Βλέπε Κωστής (2013).

κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις συζητήσεις για τον προϋπολογισμό του 1863:

[...] όλα τα κόμματα αναγκάστηκαν σύντομα να συμβιβαστούν με τα στενά όρια και των δύο εναλλακτικών δημοσιονομικών αντιλήψεων, τόσο της πολιτικής δαπανών ανάλογων με τα έσοδα όσο και του καθορισμού των εσόδων ανάλογα με τις απαιτούμενες δαπάνες.⁵⁵

Οι διαπιστώσεις αυτές ηχούν ως μία σύγχρονη συζήτηση για την αιτιότητα εσόδων-δαπανών (κατά την έννοια Granger) και θα ήταν ενδιαφέρον να γίνει ο στατιστικός έλεγχος των σχετικών υποθέσεων για την περίοδο 1833-1939. Τα αποτελέσματα μαζί με τους προκαταρκτικούς ελέγχους συνοψίζονται στο Παράρτημα Α (Πίνακα Α4). Η υπόθεση ότι δεν υπάρχει επιρροή από τις δαπάνες προς τα έσοδα απορρίπτεται σε επίπεδο 5%, ενώ η υπόθεση ότι τα φορολογικά έσοδα δεν επηρεάζουν τις δαπάνες δεν μπορεί να απορριφθεί. Με άλλα λόγια, οι δαπάνες προηγούνται χρονικά, ενώ τα φορολογικά έσοδα έπονται. Ως εκ τούτου, οι πρώτες είναι συνήθως δεσμευτικές και τα δεύτερα είναι σχεδόν πάντα αβέβαια. Προφανώς το εύρημα αυτό δεν ισοδυναμεί με απόδειξη μιας μόνιμης αιτιοκρατικής σχέσης δαπανών-εσόδων, εντούτοις παρέχει μια *ένδειξη* για την αλληλουχία με την οποία καταρτιζόταν ο προϋπολογισμός ώστε προεχόντως να ικανοποιήσει τις προτεραιότητες που έθετε το πολιτικό σύστημα, ακόμα και αν χρειαζόταν να αγνοήσει τους κανόνες δημοσιονομικής σταθερότητας.

Η νεότερη περίοδος

Έχει ενδιαφέρον ότι μια παρόμοια σειρά προτεραιότητας (με την έννοια της προήγησης στην στοχοθέτηση) από τις δαπάνες στην αναζήτηση εσόδων και όχι αντιστρόφως εντοπίζεται και στην μεταπολεμική περίοδο.⁵⁶ Σε τέτοιες συνθήκες, η κατάστροφη του κρατικού προϋπολογισμού με την αυτόνομη προσθήκη δαπανών συσσωρεύει όλο και περισσότερα ελλείμματα γιατί τα έσοδα δεν προλαβαίνουν να

⁵⁵ Hering (2006A, σελ. 473)

⁵⁶ Πρώτοι που εντόπισαν την ύπαρξη αιτιότητας από τις δαπάνες στα έσοδα αλλά όχι αντιστρόφως ήταν οι Pronoroulos & Zambaras (1991) αναλύοντας μια βάση δεδομένων για την περίοδο 1957-1987. Οι Kollias & Makrydakis (1996) επιβεβαίωσαν το ίδιο για μια κάπως μεγαλύτερη περίοδο 1950-1990 και εφαρμόζοντας πλήρεις ελέγχους χρονικής τάσης και συνολοκλήρωσης.

ανταποκριθούν στις διαρκώς εξελισσόμενες ανάγκες. Παρόμοια ευρήματα για την κατεύθυνση από τις δαπάνες στα έσοδα θεμελιώνονται και για την περίοδο 1960-1997 πριν την είσοδο στην ΟΝΕ, όταν και πάλι το ύψος των δαπανών φαίνεται να αποφασίζεται εξωγενώς με πολιτικές διαδικασίες.⁵⁷ Η αυξητική τάση των δαπανών επιβάλλει έτσι την αναζήτηση μεθόδων για αύξηση των εσόδων που θα τις καλύψουν και αποτρέπει τον σχεδιασμό ενός νέου δημοσιονομικού συστήματος με στόχο την εξάλειψη των φορολογικών στρεβλώσεων και την υποβοήθηση της ανάπτυξης.

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα είναι η κατεύθυνση αιτιότητας δαπανών προς φόρους μετά την ένταξη της Ελλάδας στο ευρώ, αλλά το διάστημα που μεσολαβεί μέχρι την έναρξη της κρίσης του 2008 είναι μικρό για να ερευνηθεί τυχόν αναστροφή της. Υπάρχουν όμως ισχυρές ενδείξεις ότι η ίδια λογική κυριάρχησε στην διάρκεια των Μνημονίων, στα οποία προτεραιότητα είχε η αποπληρωμή του χρέους με την διασφάλιση υψηλού πρωτογενούς πλεονάσματος 3,5% του ΑΕΠ.

Μετά ακολουθούσαν οι δεσμεύσεις για διατήρηση πολλών πρωτογενών δαπανών σε αμοιβές προσωπικού και διαφόρων οργανισμών, όχι όμως και για δημόσιες επενδύσεις που θεωρήθηκαν χαμηλής προτεραιότητας και περικόπηκαν δραστικά, (επαναλαμβάνοντας τις μοιραίες πρακτικές του 19^{ου} αιώνα). Όταν οι δαπάνες είχαν συμφωνηθεί ξεκινούσε η εσπευσμένη αναζήτηση εσόδων με την διαρκή επιβολή νέων φόρων, έως ότου ικανοποιηθεί ο στόχος. Οι φορολογικές επιβαρύνσεις ήταν σε πολλές περιπτώσεις τόσο ακραίες που τελικά εξουθένωσαν την οικονομία, προκάλεσαν βαθιά ύφεση και έκαναν πολλές επιχειρήσεις να μεταναστεύσουν εκτός χώρας.

6.3. Προκυκλικότητα

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι στρατιωτικές δαπάνες κατελάμβαναν την υψηλότερη θέση στην ιεράρχηση προτεραιοτήτων του πολιτικού συστήματος. Μια ένδειξη της υποβάθμισης της σημασίας των μη-στρατιωτικών δαπανών μπορεί να αναζητηθεί σε ένα παρόμοιο πλαίσιο στατιστικού ελέγχου της αιτιότητας προς

⁵⁷ Βλέπε Hondroyannis & Papapetrou (1996) που εφαρμόζουν μια πιο σύνθετη οικονομετρική προσέγγιση για το διάστημα 1957-1993, και εκ νέου Hondroyannis (1999) για το 1960-1997.

τους φόρους και αντιστρόφως. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, η υπόθεση ότι οι φόροι δεν επηρεάζουν τις μη-στρατιωτικές δαπάνες απορρίπτεται. Η αντίστροφη υπόθεση ότι οι μη-στρατιωτικές δαπάνες δεν προσδιορίζουν τους φόρους που απαιτούνται για να χρηματοδοτηθούν δεν μπορεί να απορριφθεί. Με απλά λόγια, το εύρημα αυτό σημαίνει ότι οι άλλες πρωτογενείς δαπάνες του προϋπολογισμού που αφορούσαν αποδοχές, υποδομές και κοινωνικά αγαθά εθεωρούντο δεύτερης κατηγορίας και υλοποιούντο μόνο εάν απέμεναν φορολογικά έσοδα μετά την κατά προτεραιότητα κάλυψη των στρατιωτικών αναγκών.

Κα εδώ όμως υπήρχαν νέες διακρίσεις, καθώς αυτές που βρίσκονταν στο χαμηλότερο άκρο ήταν οι δημόσιες επενδύσεις και τα μελλοντικά παραγωγικά έργα. Φαίνεται ότι η περικοπή τους ούτε αντίδραση προκαλούσε ούτε πολιτικό κόστος επιφύλασσε, γιατί και κατά την συζήτηση του προϋπολογισμού στην Βουλή το 1863 ο τότε πρωθυπουργός Κουμουνδούρος είχε παραδεχτεί χωρίς κανένα ενδοιασμό ότι *«λόγω των υψηλών στρατιωτικών δαπανών δεν μπορούσαν να κατασκευαστούν δρόμοι και ότι θα παραμελούνταν τα έργα υποδομής»*.⁵⁸

Καμμία ανάλογη απαξίωση δεν αναφέρεται για τις δαπάνες που αφορούν αμοιβές ή προσλήψεις, καθώς υπάρχει ο φόβος του επικείμενου πολιτικού κόστους που θα προκαλέσει τυχόν περικοπή τους.

Υπό τις συνθήκες αυτές, προκύπτει ένα πλαίσιο προκυκλικής δημοσιονομικής πολιτικής, τόσο κατά το σκέλος των φόρων όσο και των δαπανών: Είδαμε ότι μετά από μια ύφεση αυξάνονται οι φόροι(και μάλιστα οι έμμεσοι). Εφόσον με τα έσοδα δεν είναι πιθανόν να χρηματοδοτηθεί μία επένδυση που θα ανελκύσει την οικονομία από την ύφεση, αυτή θα βαθαίνει περισσότερο. Ότι έσοδα απομείνουν μετά τους τόκους, θα κατευθυνθούν είτε σε στρατιωτικές ανάγκες είτε σε πελατειακές μικρορυθμίσεις και αμφίβολες χρηματοδοτήσεις. Ούτε αυτές όμως θα βοηθήσουν την οικονομία να αναπτυχθεί ταχύτερα, αν και ίσως παροδικά τονώσουν κάπως την ζήτηση. Προφανώς η ενδεδειγμένη λύση θα ήταν η κατά προτεραιότητα χρηματοδότηση έργων υποδομής και ανάπτυξης, η οποία και μόνο θα μπορούσε να διασφαλίσει μια απρόσκοπτη πορεία της οικονομίας.

⁵⁸ Hering (2006A, σελ. 392)

6.4. Αποτυχίες διαχείρισης

Καθώς οι οικονομικές συνθήκες χειροτερεύουν σε μία κρίση, η αποτελεσματικότητα των θεσμών ορθολογικής κατανομής πόρων και διευθέτησης διαφορών τείνει να μειώνεται δραματικά και η ένταση των συγκρούσεων μεταξύ των ενδιαφερομένων ομάδων συνήθως να πολλαπλασιάζεται. Χρησιμοποιώντας κατάλληλες σταθμίσεις για την πτώση του ΚΚΑΕΠ και την άνοδο πληθωρισμού και υποτίμησης, διαμορφώνεται ένας δείκτης κόστους της κρίσης που εκφράζεται από την εξής απλή σχέση:

$$crisis\ cost = \sum_{j=1}^3 w_j \cdot \left\{ \frac{Z_j(t2) - Z_j(t1)}{Z_j(t1)} \right\} \quad (2)$$

Στην σχέση αυτή, Z_j και w_j , ($j=1,2,3$) είναι τα μεγέθη ΚΚΑΕΠ, αποπληθωριστής και ισοτιμία, καθώς και οι αντίστοιχες σταθμίσεις για τις ποσοστιαίες μεταβολές τους από την έναρξη ($t1$) έως την λήξη ($t2$) της κάθε κρίσης. ο οποίος αντιπαραβάλλεται με τις εναλλαγές κυβερνήσεων ως ένδειξη της πολιτικής αστάθειας που επικρατεί την ίδια περίοδο. Το κόστος υπολογίστηκε για κάθε κρίση στον Πίνακα 1 με ενδεικτικές σταθμίσεις 100%, 10% και 20% για ΚΚΑΕΠ, πληθωρισμό και υποτίμηση αντιστοίχως.⁵⁹

Βασική πηγή των αντιδράσεων είναι η έκταση του κόστους και η ασύμμετρη κατανομή του στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Σε όλες τις περιπτώσεις και ανεξαρτήτως του πολιτικού και κοινωνικού προσήμου της τελικής έκβασης, η εκάστοτε διακυβέρνηση κλονίζεται αμέσως με την εκδήλωση της κρίσης γιατί συνήθως αδυνατεί να διαχειριστεί τις επαχθείς συνέπειες που έχει. Τα εκτός κυβέρνησης κόμματα και ομάδες εξουσίας επιχειρούν να αξιοποιήσουν αυτές ακριβώς τις αντιθέσεις για να ενισχύσουν την δική τους διεκδίκηση ισχύος και συχνά οδηγούν στην πολυδιάσπαση ή/και κατάρρευση του προηγούμενου πολιτικού συστήματος. Μετά ακολουθεί μια ατέρμονη εναλλαγή κυβερνήσεων που επιτείνει το χάος και οδηγεί σε ακόμα μεγαλύτερη περιδίνηση την οικονομία.

⁵⁹ Οι συντελεστές αντανακλούν την σχετική βαρύτητα των μεγεθών σε μια υποτιθέμενη συνάρτηση απώλειας ευημερίας. Προφανώς άλλες επιλογές μπορούν να εξαταστούν παρομοίως.

Η αντιπαράθεση κόστους κρίσης και εναλλαγών κυβερνήσεων απεικονίζεται στο Διάγραμμα 8 για τις δύο ιστορικές περιόδους και φανερώνει μια ομόρροπη συσχέτιση της οικονομικής απώλειας και πολιτικής αστάθειας σε ένα αλληλοτροφοδοτούμενο κύκλο. Όπως μία βαθιά κρίση φέρνει μεγάλο κλονισμό στο πολιτικό σύστημα, έτσι και οι βραχύβιες κυβερνήσεις κάνουν τις συνέπειες της κρίσης να παρατείνονται και να πολλαπλασιάζονται.

Διάγραμμα 8. Κόστος κρίσεων και αλλαγές κυβερνήσεων

Σημ. Η λογαριθμική τάση αποδίδει την έκταση των κυβερνητικών αλλαγών σε μια ποσοστιαία μεταβολή του κόστους. Πηγές: Για το κόστος των κρίσεων οι υπολογισμοί έγιναν με βάση τον Πίνακα 1. Για τις εναλλαγές κυβερνήσεων, βλέπε Κατάλογος Πρωθυπουργών Ελλάδος 1822-2019. <https://el.wikipedia.org/wiki/>

Υπάρχουν βέβαια και κρίσεις στις οποίες οι συγκρούσεις επιτάχυναν τις πολιτικές αλλαγές σε μια κατεύθυνση περισσότερης συμμετοχής στην διακυβέρνηση και την οικονομική ανάπτυξη. Η πτώχευση του 1843 έφερε το Σύνταγμα και τις πρώτες εκλογές, η κρίση του 1893-1898 έφερε το κίνημα του 1909 και την πρώτη εποχή

Βενιζέλου, ενώ η κρίση 1922-1926 την δεύτερη περίοδο. Αντίθετα, η χρεοκοπία του 1932 πυροδότησε κοινωνικές εκρήξεις και πραξικοπήματα, μέχρι που ανατράπηκε η αβασίλευτη δημοκρατία και επικράτησε η δικτατορία Μεταξά.

Ιδιόμορφη περίπτωση υπήρξαν τα γεγονότα του 1862 που καταλαμβάνουν την κορυφή της αστάθειας με τους αλληπάλληλους ορισμούς πρωθυπουργών, ακόμα και για λίγες μέρες. Λόγω της παρατεταμένης ακυβερνησίας και της εσωτερικής αναταραχής, μια σειρά από τοπικές πτώσεις παραγωγής εξελίχθηκαν σε κατάρρευση των εισοδημάτων και των εσόδων, προκαλώντας οικονομική κρίση.

Η νεότερη αστάθεια

Φαινόμενα παρατεταμένης κυβερνητικής αστάθειας παρατηρούνται και στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο κρίσης 1945-1952, πριν η Δραχμή αγκυρωθεί στο σύστημα Μπρέττον Γουντς. Ο οξυμένος πληθωρισμός της περιόδου 1973-1974 κλονίζει την δικτατορία, πριν ακόμα η προδοσία της Κύπρου επιφέρει την πτώση της.⁶⁰ Όμως στις επόμενες κρίσεις στασιμοληθωρισμού της περιόδου 1980-1993, οι κυβερνήσεις είναι πιο σταθερές και οι συνέπειες λιγότερο δραματικές. Η ευρεία συναίνεση που εκφράζεται για την Ευρωπαϊκή Συνθήκη του Μάαστριχτ διαμορφώνει μια προοπτική για την αντιμετώπιση της κρίσης.

Η πολιτική αστάθεια επανεμφανίζεται στην πρόσφατη κρίση χρέους, πράγμα που συντομεύει την διάρκεια διακυβέρνησης και κάθε τόσο ανατρέπει την υλοποίηση των μέτρων προσαρμογής που είχαν υιοθετηθεί. Κατά σειρά, τα εκάστοτε κόμματα της αντιπολίτευσης υπόσχονται να καταργήσουν το ισχύον Μνημόνιο, αλλά τελικά όλα φέρνουν από ένα καινούργιο. Το αποτέλεσμα είναι ότι η Ελλάδα χρειάστηκε τρία Μνημόνια για να σταθεροποιηθεί μετά την κρίση, ενώ άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου τα κατάφεραν με ένα.

⁶⁰ Όπως σημειώνει ο Ιορδάνογλου (2020, σ. 161) «ήταν οι υψηλότεροι ρυθμοί ... στη Δυτική Ευρώπη.[...] Η πληθωριστική κρίση του 1973-1974 ήταν το τέλος του καθεστώτος της σταθερής ισοτιμίας».

Ακόμα πιο κρίσιμη ήταν όμως η έλλειψη σταθερής στρατηγικής της Ελλάδας στην διαπραγμάτευση της προσαρμογής που απαιτούσαν οι πιστώτριες χώρες και είναι χαρακτηριστικό το εξής: Σε όλη την δεκαετία που διαρκεί η κρίση 2008-2018, ο κύριος εκφραστής της σκληρής γραμμής τους είναι ο υπουργός Οικονομικών της Γερμανίας που παραμένει ο ίδιος όλη την περίοδο. Το ίδιο διάστημα, στην Ελλάδα εναλλάσσονται έντεκα υπουργοί Οικονομικών που συνήθως έχουν και εναλλασσόμενη ατζέντα, με αποτέλεσμα η έκβαση των διαπραγματεύσεων να είναι σχεδόν πάντα ετεροβαρής και πολλά ζητήματα προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας να έχουν μείνει ακόμα σε εκκρεμότητα.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Χρησιμοποιώντας τις στατιστικές σειρές για το κατά κεφαλή ΑΕΠ της Ελλάδας, τον πληθωρισμό και την συναλλαγματική ισοτιμία, προσδιορίστηκαν οι σοβαρές κρίσεις που σημειώθηκαν από την σύσταση του ελληνικού κράτους μέχρι πρόσφατα και έγιναν συγκρίσεις για τις διακυμάνσεις και την μεγέθυνση της οικονομίας με άλλες χώρες αναφοράς της Δυτικής Ευρώπης. Τα βασικά ευρήματα μπορούν να διευκολύνουν τις επιλογές στα ακόλουθα διαχρονικά διλήμματα και προβλήματα:

(α) Εξάρτηση ή απομόνωση; Η χώρα βρισκόταν σε πιστωτικό αποκλεισμό από τις διεθνείς αγορές επί τα 2/3 της πρώτης περιόδου με τίμημα όχι μόνο την αδυναμία δανεισμού και εξομάλυνσης του εξωτερικού χρέους, αλλά και την δυσκολία ανταπόκρισης σε καταστάσεις με κρίσιμες ελλείψεις αγαθών και βασικών υπηρεσιών. Οι κρίσεις δεν οφείλονται μόνο σε πτωχεύσεις και χρεοκοπία έναντι ξένων δανειστών, αλλά περιλαμβάνουν και αρκετές που προκλήθηκαν από την πτώση (αγροτικής κυρίως) παραγωγής, ναυτικούς αποκλεισμούς εξαιτίας «συμμαχικών παρεμβάσεων», πολεμικές εκστρατείες, στασιμοπληθωρισμό και κερδοσκοπικές επιθέσεις.

Η αποκοπή από το διεθνές σύστημα έκανε τις διακυμάνσεις της πρώτης περιόδου οξύτερες και συχνότερες, με συνέπεια να υπάρχει συστηματική διεύρυνση του χάσματος που χώριζε την Ελλάδα από άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Αντίθετα, η εναρμόνιση της ελληνικής οικονομίας με τα κυριότερα μεταπολεμικά συστήματα νομισματικής συνεργασίας (αρχικά του Δολλαρίου και πρόσφατα του Ευρώ) έκανε τις διακυμάνσεις ηπιότερες και της εξασφάλισε μακρές περιόδους σύγκλισης προς τις πιο ανεπτυγμένες χώρες, αν και αμφότερα ανατράπηκαν με την πρόσφατη κρίση χρέους.

Προκύπτει έτσι το συμπέρασμα ότι η ισχύς και αξιοπιστία ενός κράτους δεν οικοδομούνται με την απουσία από τη διεθνή οικονομική κοινότητα, αλλά με την ενεργό παρουσία και συμμετοχή στις λειτουργίες της. Δεν υπάρχει σύγχρονο κράτος αποξενωμένο από τις διεθνείς αγορές. Τα θετικά γνωρίσματα συντρέχουν όμως με την προϋπόθεση ότι τα δάνεια θα χρηματοδοτήσουν πραγματικά τις αναπτυξιακές ανάγκες του νέου κράτους και η εσωτερική ανόρθωση βαθμιαία θα κάνει όλο και λιγότερο αναγκαία την προσφυγή σε ξένο δανεισμό και ιδιαίτερα σε

ξένο νόμισμα. να δανείζεται λίγα και αν αυτά μπορεί να τα δανείζεται στο δικό του νόμισμα. Ευκαιρίες τέτοιες υπήρξαν ελάχιστες κατά την πρώτη περίοδο, όπως για παράδειγμα το 1902 αλλά και πάλι είχε ρήτρα χρυσού. Η πρώτη φορά που δανείζεται στο εξωτερικό σε Δραχμές χωρίς ρήτρες ξένου συναλλάγματος είναι το 1998, καθ' οδόν προς την ένταξη στην ΟΝΕ.

(β) Συγκρότηση κράτους ή εθνική ολοκλήρωση; Αμέσως μετά την ίδρυση του, το ελληνικό κράτος φάνηκε ότι ήταν και μικρό στην έκταση και αδύναμο στα οικονομικά και τους θεσμούς, ιδιαίτερα στον τομέα της φορολογίας. Σήμερα έχει κατανοηθεί καλύτερα η αμφίδρομη θετική σχέση μεταξύ των δύο στόχων, στην αρχή όμως υπήρξαν πολλές διαφωνίες που έφτασαν μέχρι τον πλήρη διχασμό: αν και την «Μεγάλη Ιδέα» κανείς δεν την απέρριπτε (τουλάχιστον μέχρι το 1922), μία πλευρά πίστευε ότι το μικρό κράτος θα ήταν χρησιμότερο στους πολίτες του χωρίς να τους εκθέτει σε κινδύνους, ενώ η άλλη θεωρούσε ότι μόνο η εθνική ολοκλήρωση θα δημιουργούσε οικονομίες κλίμακας για να δημιουργηθεί σύγχρονο και βιώσιμο κράτος.

Με εξαίρεση τον Καποδίστρια και - εκατό χρόνια μετά - την διακυβέρνηση Βενιζέλου, καμμία πλευρά δεν φρόντισε επισταμένως να οικοδομήσει μια διαδικασία εσωτερικής συσσώρευσης πόρων βασισμένης σε ένα αποτελεσματικό, παραγωγικά ισορροπημένο και κοινωνικά δικαιότερο φορολογικό σύστημα που θα στήριζε τόσο την άμεση καλύτερευση του κράτους όσο την εδραίωση του σε ευρύτερα γεωπολιτικά πλαίσια. Ακόμα και ο Τρικούπης επιδίωξε την παραγωγική συσσώρευση με ένα αξιοκατάκριτο φορολογικό σύστημα, ενώ οι υπέρμαχοι της στρατιωτικής ισχύος ενέδιδαν συχνά στην πελατειακή χρήση του Προϋπολογισμού. Όπως όμως αναφέρει ο Hering (2006A, σ. 472) οι πρακτικές αυτές

«τελικά υπονόμευαν την σχέση της εσωτερικής τάξης και του εκσυγχρονισμού του κράτους με τους μακροπρόθεσμους στόχους της εξωτερικής πολιτικής, [αφού] χωρίς υποδομή και οικονομική ανέλιξη η αποτελεσματικότητα στον στρατιωτικό τομέα δεν θα αντιστοιχούσε στις υπέρμετρες φιλοδοξίες, όταν ερχόταν εκείνη η μέρα».

(γ) Πτώχευση ή προσαρμογή; Η πτώχευση και η μονομερής διαγραφή υποχρεώσεων δεν οδηγούν στη λεωφόρο της ανάπτυξης και της εθνικής λύτρωσης από τους δανειστές, αλλά το πιο πιθανόν είναι να εγκλωβίσουν την οικονομία σε μια μακροχρόνια παγίδα ύφεσης και την χώρα σε ακόμα μεγαλύτερη εξάρτηση. Κάθε φορά που το επιχείρησε προπολεμικά – 1843, 1893 και 1932 - η χώρα έχασε εντελώς την διαπραγματευτική της ισχύ στο διεθνές σύστημα και αμέσως μετά αποδέχθηκε την απώλεια αυτονομίας στην δημοσιονομική πολιτική και την επιβολή μιας αμιγώς εισπρακτικής τακτικής, ασχέτως των διαλυτικών συνεπειών που έχει για την οικονομία της χώρας. Συχνά επίσης συμπαρασύρει και εθνικά ζητήματα, καθώς η εξασθένιση του δημόσιου ταμείου προκαλούσε ανάλογα ρήγματα και στο μέτωπο των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Κάτι ανάλογο συνέβη με την Κρητική Επανάσταση του 1866-1869, τον Πόλεμο του 1897 και προπάντων με την κατάρρευση του μετώπου στην Μ. Ασία το 1922. «*Ένδοξη χρεοκοπία*» ποτέ δεν υπήρξε.

(δ) Σταθερές ή βραχύβιες κυβερνήσεις; Ένα σημαντικό και συνάμα απειλητικό γνώρισμα των κρίσεων είναι το ρήγμα που η εκδήλωση τους επιφέρει στην κοινωνία γενικότερα και το πολιτικό σύστημα ειδικότερα. Σε όλες σχεδόν τις κρίσεις και πτωχεύσεις – αλλά κυρίως στην φάση προσαρμογής που ακολουθεί - αναπτύσσονται έντονες αντιπαραθέσεις και φυγόκεντρες τάσεις, κυρίως λόγω της ασύμμετρης κατανομής του κόστους. Οι μεγάλοι πολιτικοί οργανισμοί που παραδοσιακά εκφράζουν ευρείες κοινωνικές ομάδες δεν μπορούν πλέον να διαχειριστούν την έντονη ασυμμετρία στο εσωτερικό εκάστης και καταρρέουν, δίνοντας την θέση τους σε ετερόκλητες και βραχύβιες κυβερνήσεις. Ο μικρός ορίζοντας επιβίωσης των τελευταίων δεν τους παρέχει κίνητρα δέσμευσης σε μακροχρόνιους κανόνες εξυγίανσης ούτε επιτρέπει την κατάστροψη κάποιου σοβαρού σχεδίου ανάσχεσης της κρίσης, η οποία έτσι διευρύνεται.

Η συνεννόηση των πολιτικών δυνάμεων μπορεί να αποφύγει τα προβλήματα αυτά, και πάλι όμως με την προϋπόθεση ότι η διάρκεια της κρίσης θα είναι σύντομη έτσι ώστε το κόστος προσαρμογής να μην παγιωθεί για μεγάλο διάστημα, αλλά να ξεπεραστεί σύντομα από την επικείμενη θετική τροπή των πραγμάτων πριν η πρόσκαιρη συμμαχία διαρραγεί. Τέτοια παραδείγματα συννέησης στα πρώτα 200 χρόνια του ελληνικού κράτους δεν έχουν υπάρξει ακόμα.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ

- Bae K. H. & Bailey W., (2011). “The Latin Monetary Union: Some evidence on Europe’s failed common currency”. *Review of Development Finance*, Vol. 1, Issue 2, April–June, 131-149.
- Berger H. & Sparer M. (2001). “Economic Crises and the European Revolutions of 1848”. *The Journal of Economic History, The Economic History Association (June)*, Vol. 61, No. 2, pp. 293-326.
- Blanchard Ol. & D. Leigh (2013). “Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers”. *IMF Working Paper*, WP/13/1.
- Christodoulakis N. & N. Karamouzis, (1994). "Financial Openness and the Effectiveness of Capital Controls in Greece," 1994, *Greek Economic Review*, Autumn. (Also, CEPR Disc. Paper No. 804, 1993).
- Freris A., (1986), *The Greek Economy in the Twentieth Century*, St. Martin’s Press, New York.
- Hondroyannis G. & E. Papapetrou, (1996). “An Examination of the Causal Relationship between Government Spending and Revenue: A Cointegration Analysis”. *Public choice*, Vol.89 (3/4), p.363-374.
- Hondroyannis G. (1999), “The causality between government spending and government revenue in Greece”. *Economic Bulletin*, Bank of Greece, vol. 7, 27-42.
- Kammas P. & V. Sarantides, (2020). “Democratisation and tax structure in the presence of home production: Evidence from the Kingdom of Greece”. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 177, 219-236.
- Kaplanoglou G. & V. Rapanos, (2018). “Evolution in Consumption Inequality and Poverty in Greece: The Impact of the Crisis and Austerity Policies”. *The Review of Income and Wealth*, 2018-03, Vol.64 (1), p.105-126.
- Kollias & Makrydakias, (1996). “The Causal Relationship between Tax Revenues and Government Spending in Greece: 1950-1990”. *KEPE Disc. Paper* No. 58, Athens.
- Lazaretou S., (1999), “Drachma in bimetallic currency regimes: Lessons from the past”. *Bank of Greece Economic Bulletin*, 13, 7-26.
- Lazaretou S. (2003), “Greek Monetary Economics in retrospect: The adventures of the Drachma”, *Bank of Greece*, Working Paper No. 2, April.

Lazaretou s., (2011). “Financial crises and financial market regulation: the long record of an ‘emerger’”, *Bank of Greece Economic Research*, Working Paper No. 140, Athens.

Maddison Project Database, version 2018: Bolt, Jutta, Robert Inklaar, Herman de Jong and Jan Luiten van Zanden (2018), “Rebasing ‘Maddison’: new income comparisons and the shape of long-run economic development”. Maddison Project Working paper 10, Netherlands.

Martín-Aceña P., (2017). “The Banco De España, 1782-2017: The history of a central bank”. *Estudios de Historia Económica*, No. 73.

Mazower M., (2002). *Ελλάδα: Η Οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Έκδοση MIET, Αθήνα

Obstfeld M. & Taylor M., (2003), “Sovereign Risk, Credibility and the Gold Standard: 1870-1913 versus 1925-31”. *The Economic Journal*, 113, pp.241-275.

Palairret M., (2000), “The four ends of the Greek hyperinflation of 1941-1946”. *Studies in 20th and 21st Century European History, Vol. 2, Museum Tusculanum, Copenhagen*.

Provopoulos G. and Zambaras, A. (1991), “Testing for Causality Between Government Spending and Taxation”. *Public Choice*, Vol. 68, No. 1-3, pp. 277-82.

Psalidopoulos M. & G. Stassinopoulos, (2009). “A Liberal Economist and Economic Policy Reform in Nineteenth-Century Greece: The Case of Ioannes Soutsos”. *History of Political Economy* 41:3, Duke University Press

Reinhart C. & K. Rogoff, (2008). “This Time is Different: A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crises”. *NBER WP 13882*, March.

Reinhart C. & C. Trebesch, (2015). “The Pitfalls of External Dependence: Greece, 1829-2015”. *NBER WP 21664*, October.

Roos J., (2019). *Why Not Default? PART II. A Brief History of Sovereign Default*. Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780691184937-005>

Sabate M., M. D. Gadea & R. Escario, (2006). “Does fiscal policy influence monetary policy? The case of Spain, 1874–1935”. *Explorations in Economic History*, 43, pp 309–331.

SEEMHN (2014), *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the 19th century to World War II, Chapter 3 “Greece”*. Jointly published by the Central Banks: Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania, Oesterreichische Nationalbank. Athens, Sofia, Bucharest, Vienna.

Sideris D. (2008), “Real Exchange Rates over a Century: The Case of the Drachma/Sterling Rate 1833-1939”. *Bank of Greece, Athens*.

Skouras S. & N. Christodoulakis, (2014). “Electoral Misgovernance Cycles: Tax evasion and wildfires in Greece”. *Public Choice*, , Volume 159, 3-4, pp 533-559, June.

Tomz, M., (2007). “Enforcement by Gunboats”. In Tomz M., (ed) *Reputation and International Cooperation : Sovereign Debt Across Three Centuries*, Princeton University Press.

Tortella G.,J. García Ruiz & José Luis García Ruiz, (2013). *Spanish Money and Banking: A History*. Palgrave Macmillan Studies in Banking and Financial Institutions, October.

Vanhaute E., Paping R. & Grada C. (2006), “The European subsistence crisis of 1845-1850: A comparative Perspective”, *IEHC Helsinki Session 123*

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Beaton R., (2019). *Ελλάδα: Βιογραφία ενός σύγχρονου έθνους*. Εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

Hering G., (2006A, 2006B). *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Α΄ και τόμος Β΄, έκδοση ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Αγριαντώνη Χρ., (2006). «Βιομηχανία», στο Κωστής Κ. & Σ. Πετμεζάς (2006, επιμ.), σελ. 219-252.

Ανδρεάδης Α., (1925). *Μαθήματα Δημόσιας Οικονομίας, Τόμος Α΄: Εθνικά Δάνεια και Ελληνική Δημόσια Οικονομία, 1821-1893*. Εκδ. Τζάκα-Δελαγραμμάτικα, Αθήνα.

Ανδρεάδης Α., (1927). *Μαθήματα Δημόσιας Οικονομίας, Τόμος Δ΄: Ελληνική Πολεμική και Μεταπολεμική Δημόσια Οικονομία, 1912-1925*. Εκδ. Τζάκα-Δελαγραμμάτικα, Αθήνα.

Γιαννίτσης Τ. & Στ. Ζωγραφάκης, (2016). *Ανισότητες, Φτώχεια, Οικονομικές Ανατροπές στα Χρόνια της Κρίσης*. Εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα.

Γκίκας Σ. & Πρόντζας Ε., (2011). «Εκχρηματισμός και Νομισματοποίηση Περιφερειακών Βαθμίδων», στο Καλαφάτης & Πρόντζας (2006, επιμ.) *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*. Έκδοση ΠΙΟΠ, Αθήνα.

Δερτιλής Γ., (2004). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*. Εκδ. Εθνική Τράπεζα, Αθήνα. Τόμοι Α΄ και Β΄.

Ιορδάνογλου Χρ., (2020). *Η Ελληνική Οικονομία μετά το 1950, Τόμος Α΄ Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, Νομισματική Σταθερότητα & Κρατικός Παρεμβατισμός*. Οικονομική ιστορία, Εκδ. ΚΕΠΕΤ, Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα.

Καλαφάτης & Πρόντζας (2011, επιμ.). *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*. Τρεις τόμοι: (Α) Συγκρότηση εθνικής οικονομίας, (Β) Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις, (Γ) Τεκμήρια ποσοτικής ανάλυσης. Έκδοση ΠΙΟΠ, Αθήνα.

Κοκκινάκης Ι., (1999). *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα 1830-1910*. Εκδ. Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, Αθήνα.

Κωστελένος Γ., Βασιλείου Δ., Κουνάρης Εμμ., Πετμεζάς Σ. & Σφακιανάκης Μ., (2007). *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1833-1939*, Πηγές Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας: Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές, Εκδόσεις ΚΕΠΕ & Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα.

Κωστής Κ. & Σ. Πετμεζάς, (2006, επιμ.),. *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*. Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Κωστής Κ., (2006). «Δημόσια Οικονομικά», στο Κωστής Κ. & Σ. Πετμεζάς (2006, επιμ.). σελ. 293-335.

Κωστής Κ., (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^ο-21^ο αιώνας*. Εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα.

Κωστής Κ., (2018). *Ο Πλούτος της Ελλάδας: Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*. Εκδ. Πατάκης, Αθήνα.

Λαζαρέτου Σ., (2013). “Από την πτώχευση στην ύφεση - Ο διεθνής οικονομικός έλεγχος του 1898”. Εκδ. Gutenberg, Αθήνα.

Μαυρογορδάτος Γ., (2016). “1915: Ο Εθνικός Διχασμός”. Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

ΜΣΣΕΟ (1989). *Μακροχρόνιες Στατιστικές Σειρές της Ελληνικής Οικονομίας*. Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, Αθήνα.

Πετράκης Π., (1992). *Τα σημεία καμψής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*. Σειρά: Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος Θ., (1994). *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857: Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*. Τόμος Α΄ 1830-1845, Τόμος Β΄ 1845-1857. Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος Θ., (2010). “Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19ου αιώνα”, στο Α. Μωυσίδης, Θ. Σακελλαρόπουλος, (2010, επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα : Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Τόπος, σ. 71-86, Αθήνα,

Στασινόπουλος Γ., (2006). «Νόμισμα και Τράπεζες», στο Κωστής Κ. & Σ. Πετμεζάς (2006, επιμ.), σελ. 379-408.

- Τράπεζα Ελλάδος, (1947). “Εκθεση Διοικητή για τα έτη 1941-46”, *Τράπεζα Ελλάδος*, Αθήνα.
- Τράπεζα Ελλάδος, (1978). *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος*. Τράπεζα Ελλάδος Αθήνα.
- Τσίχλης Β., (2010). *Μικρασιατική Εκστρατεία και Αναγκαστικό Δάνειο*. Εκδόσεις ΝΟΒΟΛΙ, Αθήνα.
- Χατζιωάννου Χ., (2013). *Το προπατορικό χρέος - Τα δάνεια της Εθνικής Ανεξαρτησίας*. Gutenberg, Αθήνα.
- Χριστοδουλάκης Ν., (2013). *Άγος απλήρωτον - Τα οφειλόμενα για το Κατοχικό Δάνειο*. Gutenberg, Αθήνα.
- Χριστοδουλάκης Ν., (2015). *Οικονομικές Θεωρίες και Κρίσεις: Μια κριτική εξιστόρηση*. Εκδόσεις Κριτική (Β΄ έκδοση), Αθήνα.
- Ψαλιδόπουλος Μ., (2014). *“Ιστορία της Τράπεζας Ελλάδος, 1928-2008: από τράπεζα του κράτους εγγυήτρια της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας”*. Εκδ. ΚΕΠΕΤ Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα.
- Ψαλιδόπουλος Μ., (2019). *Τα Δάνεια της Ελλάδας: 200 χρόνια Ανάπτυξης και Κρίσεων*. Εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα.
- Φραγκιάδης Α., (2007). *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας: από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*. Εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α:
ΠΙΝΑΚΑΣ Α1. Χρονολόγιο & κρίσεις του 19^{ου} αιώνα
 Σημείωση: Οι κρίσεις με σκίαση.

1824-1825	<i>Σύναψη των Δανείων της Ανεξαρτησίας στο Λονδίνο με επαχθείς όρους.</i>
1828-1831	Αδυναμία εξυπηρέτησης δανείων. Έκδοση δύο ομολογιακών δανείων στο εσωτερικό με μικρή απήχηση. Φορολογικές εξεγέρσεις εναντίον Καποδίστρια και δολοφονία του.
1833	<i>Νέο δάνειο με εγγύηση Αγγλίας-Γαλλίας-Ρωσίας. Άφιξη του Όθωνα.</i>
1839-1847	Σιτοδεία και ταραχές το 1839. ⁶¹ Φορολογικές εξεγέρσεις και δυσκολία πληρωμής τόκων. Πτώχευση 1843. Στρατιωτική εξέγερση κατά του Όθωνα, Σύntαγμα και πρώτες εκλογές.
1848-1857	<i>Εξεγέρσεις και σιτοδείες στην Ευρώπη.⁶² Άρση καλύμματος κυκλοφορίας. Επέμβαση αγγλικού στόλου για οφειλές ελληνικού κράτους σε ιδιώτη (Δόγμα Πάλμεστρον). Κριμαϊκός Πόλεμος, προσπάθεια εισόδου Ελλάδος υπέρ της Ρωσίας. Τριετής αποκλεισμός Πειραιά από Αγγλία-Γαλλία.</i>
1862-1872	Κρατική διάλυση, πολύνεκρες εξεγέρσεις και έξωση του Όθωνα. Το 1863 εμφύλιες συγκρούσεις στην Αθήνα με 280 νεκρούς και επιβολή στρατιωτικής κυβέρνησης. ⁶³ Ενσωμάτωση Ιονίων Νήσων, αλλά και καταστροφή των καλλιεργειών τους το 1867. ⁶⁴ Διορίζονται 22 βραχύβιες κυβερνήσεις. Κρητική Επανάσταση 1866-1869. Η Ελλάδα προσχωρεί το 1867 στην Λατινική Νομισματική Ένωση (ΛΝΕ) και εκδίδει το ελληνικό φράγκο αλλά σε λίγους μήνες αποσύρεται.
1878-1888	<i>Το 1878 ρυθμίζεται η αποπληρωμή των Δανείων Ανεξαρτησίας.⁶⁵ Ολιγόμηνη συμμετοχή στον Κανόνα Χρυσού (1-10/1885). Το 1886 η Ελλάδα οργανώνει τον «ειρηνόπολεμο» εναντίον της Βουλγαρίας, αλλά οι Μεγάλες Δυνάμεις επιβάλουν ναυτικό αποκλεισμό και υποχωρεί. Ο Τρικούπης εφαρμόζει εξουθενωτική φορολογία, η αντιπολίτευση την καταργεί μετά τις εκλογές.</i>
1890-1901	Διεθνής κρίση το 1890, το δολάριο κλονίζεται, Πορτογαλία και Αργεντινή πτωχεύουν. Κρίση στο Χρηματιστήριο Αθηνών. Ο εξωτερικός δανεισμός δυσκολεύει, τα συναλλαγματικά διαθέσιμα εξανεμίζονται και χωρίς νέα έσοδα η χώρα πτωχεύει το 1893. Ήττα στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897, μεγάλη αποζημίωση στην Τουρκία και επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.

⁶¹ Κοκκινάκης (1999, σ. 97), Σακελλαρόπουλος (1994, σ. Α95 και Β19). Νέα πτώση αγροτικής παραγωγής σημειώνεται το 1847.

⁶² Berger & Sparer (2001), Vanhaute et al (2006).

⁶³ Hering (2006, σελ. 399)

⁶⁴ Δερτιλής (2004, σελ. Α211). Αυτό εν μέρει εξηγεί την πτώση του προσαρμοσμένου ΚΚΑΕΠ

⁶⁵ Για μια λεπτιμερή εξιστόρηση της ρύθμισης, βλέπε Χατζηιωάννου (2013, ιδίως κεφ. 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ Α2. Οι κρίσεις στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα

1910	<i>Προσχώρηση στον Κανόνα Χρυσού με τον νόμο ΓΧΜΒ΄ της κυβέρνησης Δραγούμη. Τον Οκτώβριο 1910 κυβέρνηση Βενιζέλου. Σύναψη νέων εξωτερικών δανείων για χρηματοδότηση πολέμων.</i>
1913-1917	<i>Βαλκανικοί Πόλεμοι. Εθνικός Διχασμός Βενιζέλου-Κωνσταντίνου. Βομβαρδισμός Αθήνας από Αντάντ. Συμμετοχή στον Α΄ ΠΠ.</i>
1918-1921	<i>Έξοδος από τον Κανόνα Χρυσού. Συνθήκη Σεβρών. Έναρξη Μικρασιατικής Εκστρατείας. Στις εκλογές 1920, ήττα Βενιζέλου, παλινόρθωση Κωνσταντίνου. Ακύρωση συμμαχικού δανείου.⁶⁶</i>
1922-1926	<i>Ήττα στην Μ. Ασία και κύμα προσφύγων. Πολιτική αναταραχή, εκδίωξη Κωνσταντίνου, πραξικόπημα, δίκη και εκτελέσεις. Κατάρρευση Δραχμής, διχοτόμηση νομίσματος για τους Έλληνες κατόχους. Χορήγηση προσφυγικού δανείου.</i>
1927-1928	<i>Ίδρυση Τράπεζας Ελλάδος. Προσχώρηση στον Κανόνα Χρυσού-Συναλλάγματος. Ανασυγκρότηση οικονομίας και μεταρρυθμίσεις.</i>
1931-1933	<i>Κερδοσκοπική πίεση, απώλεια διαθεσίμων, έξοδος Δραχμής και πτώχευση. Μεγάλη υποτίμηση.⁶⁷ Πολιτική αναταραχή, διαδοχικές εκλογές και τέσσερα πραξικοπήματα. Το 1936 η δικτατορία Μεταξά.</i>
1940-1945	<i>Β΄ ΠΠ και τριπλή Κατοχή. Μαζικές εκτελέσεις και αντίσταση. Λιμοκτονία πληθυσμού. Απελευθέρωση το 1944/1945 και εμφύλιες συγκρούσεις. Υπερπληθωρισμός και διαδοχικές χρεοκοπίες⁶⁸.</i>
1945-1952	<i>Εμφύλιος 1946-1949. Μεγάλες απώλειες και καταστροφές. Διαρκείς καταρρεύσεις της Δραχμής. Εξάντληση αποθεμάτων χρυσού.</i>

⁶⁶ Για την αδόκητη ακύρωση του δανείου και την αλγεινή εντύπωση που προκάλεσε διεθνώς, βλέπε Ανδρεάδη (1927, σελ. 43).

⁶⁷ Βλέπε Mazower (2002).

⁶⁸ Βλέπε Τράπεζα Ελλάδος (1947). Για τις υποτιμήσεις, βλέπε Χριστοδουλάκης (2013, κυρίως Πλαίσιο 1, σ. 72).

ΠΙΝΑΚΑΣ Α3. Οι μεταπολεμικές κρίσεις

1953	<i>Υποτίμηση Δραχμής 50% και ένταξη στο σύστημα Μπρέττον Γουντς. Ελεγχόμενος κοινοβουλευτισμός. Ανασυγκρότηση οικονομίας. Κύμα μετανάστευσης προς Δυτική Ευρώπη.</i>
1973-1974	<i>Κλονισμός Δολλαρίου. Πρόσδεση Δραχμής και υπερπληθωρισμός. Προδοσία και τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Πτώση χούντας.</i>
1975	<i>Αποδέσμευση Δραχμής από Δολλάριο ΗΠΑ. Πολιτική διολίσθησης.</i>
1980-1983	<i>Πληθωρισμός, ελλείμματα και συσσώρευση χρέους. Το 1981 ένταξη στην ΕΕ. Χρεοκοπία μικρομεσαίων επιχειρήσεων και εκτίναξη ανεργίας. Υποτίμηση Δραχμής 1983. Μεγάλη επέκταση κρατικού τομέα. Σταθεροποιητικό πρόγραμμα 1986-1988 και νέα υποτίμηση.</i>
1992-1994	<i>Διαρκής διολίσθηση Δραχμής, πληθωρισμός και ύφεση. Κρίση και έξοδος ευρωπαϊκών χωρών από τον ΜΣΙ. Κερδοσκοπική επίθεση στην Δραχμή το 1994 αποκρούεται.</i>
1994-2000	<i>Σταθεροποίηση, σύγκλιση και ένταξη στην Ευρωζώνη. Μεγάλη πτώση επιτοκίων, παγκοσμιοποίηση, πτώση αγορών κεφαλαίου. Κυκλοφορία ευρώ το 2002. Εισβολή στο Ιράκ και κρίση πετρελαίου το 2003.</i>
2008-2016	<i>Κατάρρευση Lehman Brothers και διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση. Μεγάλο δημοσιονομικό και εξωτερικό έλλειμμα. Αδυναμία δανεισμού, δανειακή διάσωση από ΕΕ-ΕΚΤ-ΔΝΤ και Μνημόνια προσαρμογής. Το 2015 δημοψήφισμα εναντίον μέτρων λιτότητας και κίνδυνος Grexit. Έλεγχοι κίνησης κεφαλαίων και νέο Μνημόνιο έως το 2018.</i>

ΠΙΝΑΚΑΣ Α4. ΕΛΕΓΧΟΣ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑΣ ΔΑΠΑΝΩΝ & ΦΟΡΩΝ 1833-1939

Πηγή στοιχείων: SEEMHN (2014).

				Nobs
I. GOVY & TAXY				
Unit root test	Levin, Lin, Chu	-2.498	0.0062***	212
Cointegration: None	CV=15.49	18.01	0.0066***	104
Cointegration: At most 1	CV=3.841	2.99	0.0834*	104
Granger-Causality	Lag 1	Lag 2	Lag 3	
GOVY not → TAXY	0.0281**	0.0707*	0.0622*	105
TAXY not → GOVY	0.4068	0.6444	0.8385	105
II. TAXY & NON-MILTY				
Unit root test	Levin, Lin, Chu	-2.36	0.0089***	212
Cointegration: None	CV=15.49	27.34	0.0005***	104
Cointegration: At most 1	CV=3.841	4.87	0.0273**	104
Granger-Causality	Lag 1	Lag 2	Lag 3	
TAXY not → NONMILTY	0.0032***	0.0261**	0.0733*	105
NONMILTY not → TAXY	0.7624	0.5497	0.4125	105

Μεταβλητές: Y: Πραγματικό ΑΕΠ, P: επίπεδο τιμών. Ονομαστικό ΑΕΠ=YP.

GOVY=G/(YP): Δαπάνες Κρατικού Προϋπολογισμού %ΑΕΠ

TAXY=T/(YP): Συνολικοί φόροι %ΑΕΠ. MILTY: Στρατιωτικές δαπάνες %ΑΕΠ

NONMILTY=GOVY - MILTY: Μη-στρατιωτικές δαπάνες %ΑΕΠ

Σε μερικά έτη, η σειρά MILTY κορυφώνεται επειδή περιλαμβάνει και εφάπαξ δαπάνες, όπως η αποζημίωση προς Τουρκία το 1833 και το 1897, κλπ. Αν εξομαλυνθούν στα εν λόγω έτη, οι έλεγχοι καταλήγουν πάλι σε παρόμοια συμπεράσματα, (λεπτομέρειες από τον συγγραφέα). Η σειρά TAXY έχει συμπληρωθεί το 1860 με τον μέσο όρο των δύο παρακείμενων.

Σημειώσεις: (α) Η έκφραση (not →) σημαίνει 'not Granger-causing', δηλαδή ανυπαρξία αιτιότητας Granger. (β) Ένας, δύο ή τρεις αστερίσκοι υποδηλώνουν στατιστική σημαντικότητα στα επίπεδα 10%, 5% ή 1% αντιστοίχως. Η απουσία αστερίσκου υποδηλώνει ότι η υπόθεση για την μη-ύπαρξη αιτιότητας δεν μπορεί να απορριφθεί με πιθανότητα άνω του 10%.